

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

“İSTEHSAL SFERASINDA KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIQ
SUBYEKTLƏRİNDƏ MÜHASİBAT UÇOTU VƏ MALİYYƏ
HESABATLARININ HAZIRLANMASI MEXANİZMLƏRİNİN TƏDQIQI”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Tural Bayramlı Bünyad oğlu

BAKI - 2021

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh
_____ **imza**
“ ___ ” _____ **2021-ci il**

“İSTEHSAL SFERASINDA KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIQ
SUBYEKTLƏRİNDƏ MÜHASİBAT UÇOTU VƏ MALİYYƏ
HESABATLARININ HAZIRLANMASI MEXANİZMLƏRİNİN TƏDQIQI”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060402 Mühasibat uçotu və audit

İxtisaslaşma: İstehsal sferasında mühasibat uçotu və audit

Qrup: 404

Magistrant:

Tural Bayramlı Bünyad oğlu

_____ **imza**

Elmi rəhbər:

i.e.n., dos.Cavadova Mehriban Alim qızı

_____ **imza**

Proqram rəhbəri:

i.ü.f.d. Vəliyev Cəbrayıl Xəlil oğlu

_____ **imza**

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi oğlu

_____ **imza**

BAKI - 2021

Elm Andı

Mən, Bayramlı Tural Bünyad oğlu and içirəm ki, “İstehsal sferasında kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərində mühasibat uçotu və maliyyə hesabatlarının hazırlanması mexanizmlərinin tədqiqi” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normaları və istinad qaydalarına tamamilə riayət edərək və istifadə etdiyim mənbələrin hamısını ədəbiyyat siyahısında əks etdirərək yazmışam.

“İSTEHSAL SFERASINDA KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIQ SUBYEKTLƏRİNDƏ MÜHASİBAT UÇOTU VƏ MALİYYƏ HESABATLARININ HAZIRLANMASI MEXANİZMLƏRİNİN TƏDQIQI

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: İdarəetmə və maliyyə menecmenti sisteminin kökündən dəyişməsi, maliyyə resurslarının formalaşdırılması və istifadəsi prosesində formalaşan pul münasibətlərinin yeni iqtisadi məzmun daşması “təsərrüfat subyektlərinin maliyyə nəticələri” anlayışına sistemli yanaşmağı tələb edir. KOS müəssisələrinin maliyyə nəticələrinin dəyərləndirilməsinin elmi cəhətdən əsaslandırılmış metodikasının ümumi prinsiplərini, onun metodoloji və konseptual əsaslarını formalaşdırmağa imkan verir.

Tədqiqatın məqsədi: Aşağıdakı vəzifələri daşıyır:

- kiçik və orta təsərrüfat subyektlərinin idarə olunması sistemində əsas informasiya mənbəyi sayılan maliyyə hesabatının yeri və rolunun dəyərləndirilməsi;

- KOS müəssisələrin istehsal fəaliyyətinin son nəticəsi sayılan mənfəətin beynəlxalq təcrübəyə uyğun təhlili metodikasının işlənib hazırlanması.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Magistr dissertasiya işində obyektiv gerçəkliyin dərk olunma metodundan, iqtisadi təhlilin qruplaşdırma, müqayisə, ümumiləşdirmə və digər üsullarından geniş istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: AR-nın Mülki və Vergi Məcəlləsi, “Mühasibat uçotu barəsində” Qanun, Nazirlər Kabinetinin və Maliyyə Nazirliyinin normativ-hüquqi sənədləri, Azərbaycan, xarici və post-sovet məkanı ölkələrinin iqtisadçı alimlərinin kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin maliyyə nəticələrinin uçotu və təhlilinə dair elmi-tədqiqat işləri təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Azərbaycanda bu sahədəki müəssisələr haqqında informasiyanın çatışmazlığı və ictimaiyyətə açıq olmaması.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Dissertasiya işinin nəticələrinin təcrübədə reallaşdırılması KOS müəssisələrinin maliyyə nəticələrinin uçotu nəzəri və metodoloji səviyyəsinin artırılmasına imkan verə bilər. Elmi yeniliklər aşağıdakılardır:

- maliyyə hesabatının formalaşmasına və inkişaf etməsinə təsir edən amillər əsaslandırılır;

- mənfəətin formalaşmasının beynəlxalq və milli təcrübə nəzərə alınmaqla uçotu və sistemli təhlili metodikası işlənib hazırlanır və s.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Ölkəmizdə fəaliyyət göstərən təşkilatlarda maliyyə fəaliyyətinin düzgün formada həyata keçirilməsində, biznesin inkişafının sürətləndirilməsində tövsiyə rolunda çıxış edir.

Açar sözlər: sahibkar, müəssisə, hesabat, maliyyə

“INVESTIGATION OF MECHANISMS OF ACCOUNTING AND PREPARATION OF FINANCIAL STATEMENTS IN SMALL AND MEDIUM ENTREPRENEURS IN PRODUCTION SPHERE”

SUMMARY

Relevance of research: Radical change in management system and firm management, new economic content of monetary relations formed in formation process. The use of financial resources requires systematic approach to "financial results of economic entities" concept. It allows form general principles substantiated financial results assessment methodology of SME enterprises, methodological and conceptual bases.

Study purpose: It has following objectives:

- Assessment of place and financial reporting role is main source of information in management system of small and medium enterprises;
- Development of methodology for profits analysis is production activities of SME, accordance with international practice.

Research methods used: Method of understanding objective reality, observation, comparison, generalization and other methods of economic analysis were widely used in master's dissertation.

Research database: Civil and Tax Code of Azerbaijan Republic, Law on Accounting, normative-legal documents of Cabinet of Ministers and Ministry of Finance, Azerbaijan, foreign and post-Soviet space Organizes research work of local economists on accounting and financial results analysis of SME.

Limitations of study: Lack of information about enterprises in field in Azerbaijan and not open public.

Scientific novelty and practical results of research: Practical implementation results of dissertation work increase theoretical, methodological level of accounting for financial results of SMEs. Scientific innovations are:

- Factors influencing formation, development of financial statements substantiated;
- Accounting methods and profit systematic analysis formation taking into account international and national experience developed, etc.

Areas where results can used: It acts recommendation for financial activities in organizations operating in our country, accelerate business development.

Keywords: entrepreneur, enterprise, report, finance

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
AR	Azərbaycan Respublikası
BMS	Business Management School (Biznes İdarəetmə Məktəbi)
GAAP	Generally Accepted Accounting Principles
IASC	Beynəlxalq uçot standartları üzrə komitə
MHBS	Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartları
KOS	Kiçik və orta sahibkarlıq

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. MÜHASİBAT UÇOTU VƏ MALİYYƏ HESABATLARININ NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ TƏŞKİLİNDƏ İSTEHSAL SFERASININ KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIQ SUBYEKTLƏRİNƏ TƏSİRİ	13
1.1. Mühasibat uçotu və maliyyə hesabatlarının açıqlanması, təşkili və tərtib edilməsində kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin rolu və spesifik xüsusiyyətləri	13
1.2. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərində mühasibat uçotu və maliyyə hesabatlarının normativ tənzimlənməsi xüsusiyyətləri	22
II FƏSİL. MALİYYƏ HESABATLARI MƏLUMATLARININ FORMALAŞMASINDA MÜHASİBAT UÇOTUNUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ TƏHLİLİ.....	32
2.1. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərində uçot siyasətinin formalaşması problemləri	32
2.2. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərində mühasibat (maliyyə) hesabatlarının tərtibi prosesində sadələşdirilmiş formaların uçotu xüsusiyyətləri və təhlili	42
2.3. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin daxili və maliyyə hesabat formalarının iqtisadi məzmunu və işlənilib hazırlanması	47
III FƏSİL. İSTEHSALIN KİÇİK VƏ ORTA SUBYEKTLƏRİ - UÇOT VƏ HESABATIN BEYNƏLXALQ STANDARTLARININ TƏTBİQİNDƏ İNNOVASİYA PROSESİ KİMİ.....	58
3.1. Kiçik biznesdə maliyyə hesabatlarının hazırlanmasında beynəlxalq təcrübənin tətbiqi.....	58
3.2. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərində mühasibat uçotu məlumatlarının analitikliyinin yüksəldilməsi məsələləri.....	67
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	75
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	80
Cədvəllərin siyahısı	85

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Bazar şəraitində kiçik və orta təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyət mexanizminin şərtləri dəyişir və ona yeni aspektlər əlavə edilir. Müasir dövrdə idarəetmə və maliyyə menecmenti sisteminin kökündən dəyişməsi, maliyyə resurslarının formalaşdırılması, yerləşdirilməsi və istifadəsi prosesində formalaşan pul münasibətlərinin yeni iqtisadi məzmun daşınması “təsərrüfat subyektlərinin maliyyə nəticələri” anlayışına sistemli və kompleks yanaşmağı tələb edir. Məhz bu səbəbdən də müasir dövrdə kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin maliyyə nəticələri maliyyə resurslarının, məhsul satışından formalaşan pul gəlirlərinin, satışla əlaqədar olmayan gəlir və itkilərin formalaşdırılması, yerləşdirilməsi və istifadəsi kimi xarakterizə edilir. Məsələyə bu aspektdən yanaşdıqda kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin maliyyə nəticələrinin uçotu və təhlilinin kompleks proses olduğu və mənfəətdən istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi ehtiyatlarının müəyyən olunmasına əlverişli şərait yaratdığı bilavasitə aydın görünür. Müasir dövrdə müxtəlif mülkiyyət münasibətlərinə mənsub təsərrüfat subyektlərinin maliyyə sabitliyinin möhkəmləndirilməsi və rentabelliyin yüksəldilməsi yollarının axtarılması probleminin həlli aktual bir vəzifə kimi qarşıda durur. Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsinin normativ-hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi, kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin fəaliyyət sferasının genişləndirilməsi və onların xarici ticarət əlaqələrinin sərbəst subyektinə çevrilməsi mühasibat uçotu, hesabat və kompleks maliyyə təhlili sisteminin yenidən qurulmasının vacibliyini və əhəmiyyətini xeyli artırır. Bu isə, öz növbəsində, beynəlxalq təcrübədən istifadə etmək ilə kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin istehsal fəaliyyətinin uçotu və kompleks təhlilinin mərkəzi bloku sayılan təsərrüfat subyektlərinin maliyyə nəticələrinin uçotu, təhlili və dəyərləndirilməsi metodikasının təkmilləşdirilməsini və ona yeni istiqamətlərin əlavə edilməsini bir daha tələb edir.

Müasir dövrdə kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin maliyyə nəticələrinin uçotu, kompleks təhlili və dəyərləndirilməsi metodikası maliyyə uçotu və təhlilinin ayrılmaz bir hissəsi sayılır. Nəzəriyyə və praktikadan məlumdur ki, kiçik və orta

sahibkarlıq müəssisələrinin maliyyə nəticələrinin kompleks təhlili və dəyərləndirilməsi metodikası maliyyə uçotu və hesabatının məlumatlarına, onun istehsal və investisiya fəaliyyətinin nəticələrinin real dəyərləndirilməsini təmin edən və düzgün idarəetmə qərarlarının qəbul olunmasına imkan verən iqtisadi parametrlər sisteminə əsaslanır. Ancaq, mühasibat uçotu, maliyyə və statistik hesabatların beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, onlardakı çoxlu sayda göstəricilərin ixtisar olunması ənənəvi qaydalardan fərqli olan və bazar iqtisadiyyatının tələblərinə adekvat cavab verən maliyyə uçotu və təhlilinin yeni metodikasının işlənilib hazır olunması, onun təşkilinin konseptual, metodoloji və praktiki əsaslarının müəyyən edilməsi obyektiv zərurətə çevrilir. Aydın ki, müasir bazar şəraitində belə bir metodikanın işlənilib hazır olunması maliyyə menecmentində strateji və taktiki problemlərin həll edilməsi, bazarın tələbatına və özünün istehsal potensialına uyğun məhsul istehsalı və satışı prosesində işgüzar tərəfdaşın düzgün seçilməsi, mühasibat balansının likvidliyinin müəyyən edilməsi və təsərrüfat subyektlərinin maliyyə sabitliyinin dəyərləndirilməsində müstəsna əhəmiyyət daşıyır.

Kiçik və orta təsərrüfat subyektlərinin istehsal və maliyyə fəaliyyətinin nəticələri kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin maliyyə vəziyyətinə bilavasitə təsir göstərir. Belə ki, həmin fəaliyyətin müsbət nəticələri kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin maliyyə vəziyyətini xeyli yaxşılaşdırır. Əgər bu proses əks istiqamətdə baş verərsə, onda kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin istehsal prosesində boş dayanmalar baş verir, məhsulun (iş və xidmətlərin) keyfiyyətinin aşağı düşməsinə şərait yaranır və son nəticədə təsərrüfat subyektlərinin hesabına daxil olan pul gəlirlərinin həcmi azalır və onun ödəmə qabiliyyəti pisləşir. Təcrübədə bəzən yaxşı işləyən kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin maliyyə çətinlikləri ilə qarşılaşması halları müşahidə edilir. Buna görə müasir dövrdə təsərrüfat subyektlərinin maliyyə fəaliyyətinin kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin maliyyə resurslarının sistematik daxil olması və səmərəli istifadəsinin təmin olunmasına yönəldilməsi tamamilə qanuna uyğun və məntiqli görünür. Deməli, bazar şəraitində kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin maliyyə nəticələri yalnız iqtisadi amillərin məcmusu deyil, həmçinin onun maliyyə münasibətlərinin bütün

elementlərinin qarşılıqlı təsirinin nəticəsi kimi çıxış edir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə uçotu və təhlili, həmçinin onun tərkib hissəsi hesab olunan mənfəətin uçotu və təhlilinin metodiki və praktiki problemləri R.B.Əliyevin, V.Q.Artemenkonun, Q.Ə.Abbasovun, İ.T.Balabanovun, M.İ.Bakanovun, E.O.Cəfərovun, H.A.Cəfərlinin, O.V.Yefimovanın, R.N.Kazımovun, V.M.Quliyevin, V.V.Kovolyovun, N.A.Rusakın, H.İ.Namazəliyevin, İ.M.Mahmudovun, Q.V.Saviskayanın, N.M.İsmayılovun, S.M.Səbzəliyevin, R.S.Sayfulinin, A.D.Şeremetin və başqalarının əsərlərində öz əksini tapmışdır. Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, iqtisadi ədəbiyyatlarda və elmi-tədqiqat işlərində yuxarıda sadalanan müəlliflər tərəfindən geniş şərh olunan və praktiki aprobeşyadan keçən (ölkə və xarici təcrübə) kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin maliyyə nəticələrinin uçotu və təhlili metodikasını fəaliyyətdə olan kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrin iş təcrübəsində mexaniki sürətdə tətbiqi nəzəri və metodoloji cəhətdən yanlış sayılmaqla, praktiki baxımdan effektiv olmur. Çünki, müxtəlif mülkiyyət münasibətlərinə mənsub milli kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmadıqda həmin metodikanın səmərəsi xeyli azalır, bu və ya digər maliyyə əmsalının mümkün hədd səviyyəsi “işləmir”. Ona görə də kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin fəaliyyəti ilə bilavasitə bağlı olan və onların spesifikasını nəzərə alan metodikanın işlənməsi və istifadə edilməsi müasir dövrdə məqsədəuyğun sayıla bilər. Bundan başqa, kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin istehsal fəaliyyətinin maliyyə uçotu və təhlilinin konseptual, metodoloji, metodiki və praktiki əsaslarının sistemli tədqiqinin kifayətedici səviyyədə olmaması və hesabatın təhlili prosesində formalaşan çətinliklər həmin problemin həllinin zəruriliyini daha da artırır.

Tədqiqat işinin məqsədi və vəzifələri: Həyata keçirilən tədqiqat işində əsas məqsəd kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrin mühasibat və maliyyə nəticələrinin uçotu, təhlili və dəyərləndirilməsi metodikasını yeni aspektdə işləyib hazırlamaqdan və beynəlxalq təcrübə baxımından onun təkmilləşdirilməsinə dair nəzəri və praktiki əhəmiyyətə sahib, elmi cəhətdən əsaslandırılmış təkliflər paketini işləyib

hazırlanmaqdan ibarətdir. Məhz bu səbəbdən də magistr dissertasiya işində tədqiqatın məqsədinə uyğun olaraq aşağıdakı vəzifələr kompleksinin həlli nəzərdə tutulmuşdur:

- kiçik və orta təsərrüfat subyektlərinin idarə olunması sistemində əsas informasiya mənbəyi sayılan maliyyə hesabatının yeri və rolunun dəyərləndirilməsi;

- uçot və hesabatın beynəlxalq və milli standartlarının tələbləri nəzərə alınmaqla “Mənfəət və zərərlər barəsində” hesabatının təkmilləşdirilməsinə dair elmi cəhətdən əsaslandırılmış təkliflər paketinin işlənilib hazır olunması;

- beynəlxalq və milli təcrübə nəzərə alınmaqla kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin maliyyə nəticələrinin uçotu və təhlili metodikasının metodoloji və praktiki əsaslarının işlənilib hazır olunması;

- kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin fəaliyyətinin son nəticəsi sayılan mənfəətin təhlili üçün zəruri olan göstəricilər sisteminin işlənilib hazır olunması və onların müxtəlif əlamətlər üzrə təsnifləşdirilməsi;

Tədqiqat işinin predmeti və obyektı: Yerinə yetirilən magistr dissertasiya işinin predmeti kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin fəaliyyətinin son maliyyə nəticəsi sayılan mənfəətin uçotu və təhlili metodikasının yeni aspektdə işlənilib hazır olunması və beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla onun təkmilləşdirilməsi hesab edilir. Bazar şəraitində kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin maliyyə nəticələrinin uçotu və təhlilinin nəzəriyyəsi, metodologiyası, ölkə və xarici təcrübəsi tədqiqatın obyektini təşkil edir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını AR-nın Milli Məclisi tərəfindən qəbul edilmiş AR-nın Mülki və Vergi Məcəlləsi, “Mühasibat uçotu barəsində” Qanun, Nazirlər Kabinetinin və Maliyyə Nazirliyinin normativ-hüquqi sənədləri, Azərbaycan, xarici və post-sovet məkanı ölkələrinin görkəmli iqtisadçı alimlərinin kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin maliyyə nəticələrinin uçotu və təhlilinə dair elmi-tədqiqat işləri təşkil edir. Magistr dissertasiya işində obyektiv gerçəkliyin dərk olunma metodundan, iqtisadi təhlilin qruplaşdırma, müşahidə, müqayisə, ümumiləşdirmə və digər üsullarından geniş istifadə edilmişdir.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi: iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi nəzərə alınmaqla maliyyə uçotu və təhlilinin təşkili metodologiyası, mövcud təcrübənin öyrənilməsi, ümumiləşdirilməsi və müqayisəsi əsasında mənfəətin formalaşması, uçotu və təhlili metodikasının təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflər paketinin işlənilib hazır olunması ilə xarakterizə edilir. Aparılan tədqiqat nəticəsində elmi yeniliyə sahib bir sıra nəzəri və praktiki nəticələr əldə edilmişdir:

- mənfəətin formalaşması, təhlili və dəyərləndirilməsi prosesində əsas informasiya mənbələrindən biri hesab olunan maliyyə hesabatının strukturu və məzmunu sistemli və kompleks şəkildə tədqiq olunur;

- mənfəətin formalaşması, uçotu və təhlili metodikasının beynəlxalq və milli standartların tələblərinə uyğunlaşdırılmasına imkan verən dəyişikliklərin olunması üzrə təkliflər irəli sürülür;

- maliyyə hesabatının beynəlxalq təsnifatı sistemində ölkə hesabat sisteminin yeri müəyyənləşdirilir;

- mənfəətin formalaşmasının beynəlxalq və milli təcrübə nəzərə alınmaqla uçotu və sistemli təhlili metodikası işlənilib hazırlanır;

Nəticələrin elmi-praktiki əhəmiyyəti: Magistr dissertasiya işinin nəticələrinin təcrübədə reallaşdırılması kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin maliyyə nəticələrinin uçotu və kompleks təhlili metodikasının nəzəri və metodoloji səviyyəsinin artırılmasına imkan verə bilər. Yerinə yetirilmiş dissertasiya işi təşkilati-metodiki əsas kimi müxtəlif mülkiyyət münasibətlərinə mənsub kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin maliyyə nəticələrinin uçotu və təhlilində tətbiq oluna bilər. Belə təhlil kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin maliyyə nəticələrini daha real qiymətləndirməyə, uçot sferasında mövcud olan çatışmazlıqları aradan qaldırmağa, qəbul olunan maliyyə qərarlarının əsaslandırılması səviyyəsini yüksəltməyə əlverişli şərait yaradır.

I FƏSİL. MÜHASİBAT UÇOTU VƏ MALİYYƏ HESABATLARININ NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ TƏŞKİLİNDƏ İSTEHSAL SFERASININ KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIQ SUBYEKTLƏRİNƏ TƏSİRİ

1.1. Mühasibat uçotu və maliyyə hesabatlarının açıqlanması, təşkili və tərtib edilməsində kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin rolu və spesifik xüsusiyyətləri

Müasir bazar şəraitində təsərrüfat subyektlərinin idarə edilməsinin mühüm elementlərindən biri sayılan maliyyə hesabatı kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələri ilə cəmiyyət arasında əlaqələndirici informasiya həlqəsi funksiyasında çıxış edir. İdarəetmə tsiklinin bütün mərhələlərinin həyata keçirilməsində başlıca rol oynayan maliyyə hesabatı informasiyası və onun menecmentlə bilavasitə bağlı olan hissəsi idarəetmə qərarlarının hazır olunması və qəbul olunması üçün ilkin material və baza hesab edilir. Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, idarəetmə qərarlarının işlənilib hazır olunması üçün zəruri olan iqtisadi informasiya öz tərkibinə və həcminə görə çoxşaxəli olmaqla kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrin maliyyə nəticələrinin təhlili və dəyərləndirilməsi prosesində istifadə olunan məlumatların bütün spektrini əhatə edir. Təcrübədən məlumdur ki, əsaslandırılmış idarəetmə qərarlarının qəbul olunması üçün əsas informasiya mənbəyi hesab olunan maliyyə hesabatında əmlakın, dövriyyə aktivlərinin, fondların, xüsusi kapitalın, pul vəsaitlərinin, qeyri-maddi aktivlərin, maliyyə və kapital qoyuluşlarının, sair aktiv və passivlərin hərəkəti, maliyyə vəziyyəti və təsərrüfat subyektlərinin istehsal fəaliyyətinin nəticələri artan yekunla əks etdirilir və sözügedən elementlər hər bir pozisiya üzrə maliyyə (mühasibat) uçotunun məlumatları əsasında formalaşır. Məsələn bu prizmadan yanaşdıqda maliyyə hesabatının kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrində mühasibat uçotunun son məhsulu və yekun mərhələsi olduğu tamamilə aydın görünür. Qənaətlərimizə görə, yekun informasiya sintez edilmiş iqtisadi parametrlər formasında uyğun hesabat formalarında əks etdirildikdə mühasibat uçotu ilə maliyyə hesabatı arasında üzvi əlaqə formalaşır.

Beynəlxalq təcrübədə maliyyə hesabatı maliyyə (mühasibat) uçotunun məlumatları əsasında formalaşan mühasibat hesabatlarının məcmusu kimi xarakterizə olunur. “Mühasibat uçotu barəsində” AR-nın Qanununda müəssisələrin maliyyə hesabatları mühasibat balansı və ona əlavə olunan “Mənfəət və zərərlər barəsində”, “Kapitalda dəyişikliklər barəsində” və “Pul vəsaitlərinin hərəkəti barəsində” hesabatlar şəklində traktovka edilir. Kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin maliyyə hesabatlarının hüquqi və fiziki şəxslər, habelə bütün marağı olan istifadəçilər, iştirakçılar və başqa orqanlar üçün açıq nəşr edilə bilməsi faktı “Mühasibat uçotu barəsində” Qanunda xüsusi vurğulanır. Beynəlxalq uçot standartları üzrə komitənin (IASC-International Accounting Standards Committee) konsepsiyasına uyğun olaraq müasir bazar şəraitində maliyyə hesabatının məqsədi xarici və daxili istifadəçilər bloku üçün təsərrüfat subyektlərinin əmlak və maliyyə vəziyyəti, onlardakı dəyişikliklər barəsində dürüst və aydın formada informasiyanın təqdim olunması prosesi kimi şərh edilir (Hussain F.F., Chand P.V. and Rani P. 2012: p.166-167).

Qənaətlərimizə görə, nəzəriyyə və praktikada maliyyə hesabatının mahiyyəti, məqsədi, onun tərtib olunması və yerinə yetirdiyi funksiyalar barəsində müxtəlif konsepsiyaların mövcudluğu sözügedən problem barəsində vahid fikrin formalaşmasına mane olur. İqtisadi ədəbiyyatlarda aparılan diskussiyalar, həmçinin maliyyə hesabatının formatını və tərkibini nizamlayan vahid beynəlxalq standartın olmaması bunu bir daha təsdiq edir. Maliyyə hesabatının tərtib olunması və nəşr edilməsi konsepsiyası bu gün də beynəlxalq uçot və hesabat sisteminin başlıca problemi olaraq qalır. Qeyd etmək yerinə düşər ki, hələ 1973-cü ildə maliyyə hesabatının mahiyyətini, məqsədini və onun yerinə yetirdiyi funksiyaları öyrənən bir qrup iqtisadçı “Maliyyə hesabatının məqsədi” əsərində iki mühüm funksiyayı xüsusi vurğulayır: “1) pul axınlarının hərəkətinin proqnozlaşdırılması, müqayisəli təhlili və dəyərləndirilməsi zamanı investor və kreditorların yararlı informasiyalarla təmin edilməsi; 2) kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin istehsal fəaliyyətinin gəlirliliyinin proqnozlaşdırılması, müqayisəli təhlili və dəyərləndirilməsi məqsədi ilə marağı olan istifadəçilərə zəruri informasiyaların verilməsi”.

Aydındır ki, iqtisad elmləri inkişaf etdikcə kiçik və orta sahibkarlıq

müəssisələrinin, təşkilatın və başqa təsərrüfat subyektlərinin əmlakının, maliyyə vəziyyətinin, təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin marağı olan müxtəlif istifadəçilər bloku (səhmdarlar, sahibkarlar, kreditorlar, dövlət orqanları, mülkiyyətçilər) üçün müəyyən edilmiş formalarda öz əksini tapa bilən mühasibat uçotunun faktiki və düzgün təsdiq edilmiş göstəricilərinin yekunlarının məcmusu kimi xarakterizə olunan maliyyə hesabatı anlayışı da deformasiyaya uğrayır. Bir faktı qeyd etmək yerinə düşər ki, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində İ.Şer, F.Lyaytner, P.Qerstner, A.Roşaxovski tərəfindən inkişaf etdirilən və uçotda orjinal istiqamət sayılan balans-şünaslıq konsepsiyası nəzəri və metodoloji cəhətdən dəyişikliyə məruz qalır. A.Roşaxovski “lazımı anda faydalı informasiya vermək və istehsalın səmərəlilik səviyyəsi barəsində obyektiv təsəvvür yaratmaq qabiliyyətinə sahib olan balansı” kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin, idarənin, təşkilatın və digər təsərrüfat subyektlərinin əmlak və maliyyə vəziyyətini əks etdirən əsas mühasibat hesabatı forması kimi şərh edir. Sonrakı dövrlərdə bu tezisə əsaslanan N.Blatov, A.Rudanovski, P.Xudyakov və başqa iqtisadçı alimlərin əsərlərində təsərrüfat subyektlərinin hesabatı onun əmlak və maliyyə vəziyyəti barəsində başlıca informasiya mənbəyi kimi nəzərdən keçirilir, balansın əsas iqtisadi göstəriciləri və maddələri arasındakı qarşılıqlı əlaqə və asılılıqların xarakteri kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin maliyyə vəziyyətinin təhlili və dəyərləndirilməsi prizmasından izah edilir.

Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, maliyyə menecmentinin və kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin idarə olunması sisteminin əsas elementi sayılan maliyyə hesabatı ilk dəfə post-sovet alimlərinin əsərlərində öz tənqidi qiymətini almışdır. Ancaq, bütün bunlara baxmayaraq xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, müasir uçot və hesabat nəzəriyyəsində müxtəlif istifadəçilər blokunun işgüzar qərarlar qəbul etməsi üçün onların kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin əmlak vəziyyəti barəsində daha dolğun və lazımı informasiya ilə təmin edilməsi və mühasibat uçotunun harmonizasiyası meyli nəzərə alınmaqla maliyyə hesabatının optimal strukturu və tərkibinin müəyyən olunması problemi hələ də həll edilməmiş qalır.

Məlumdur ki, müasir bazar şəraitində ayrı-ayrı istifadəçilər qrupu maliyyə hesabatı informasiyasını öz maraqları baxımından təhlil edir və qiymətləndirir. Məsələyə bu prizmadan yanaşan iqtisadçılar elmi-tədqiqat işlərində maliyyə hesabatı informasiyasının istifadəçilər blokunu müxtəlif əlamətlər üzrə təsnifləşdirir və bunun praktikada böyük effekt verdiyi xüsusi vurğulanır. V.V.Kovalyevun əsərlərində müxtəlif istifadəçilər bloku 3 qrupa ayrılır: “1) konkret kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinə münasibətdə kənar istifadəçilər bloku; 2) kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrin idarə heyəti; 3) mühasiblər”. (Ильишев А.М. 2015: p.2-7).

A.S.Bakayev, S.M.Səbzəliyev, T.B.Krılova, A.N.Xorin, V.D.Novodvorski və A.D.Şeremet kimi iqtisadçı alimlər maliyyə hesabatı informasiyası istifadəçilərinin müxtəlif qruplarının təsnifləşdirilməsinin başqa variantını təklif edir. Qənaətlərimizə görə, iqtisadi ədəbiyyatlarda verilən həmin təsnifat maliyyə hesabatı informasiyasının istifadəçiləri və onların maraqları bəzində daha dolğun təsəvvür yaradır. Sözügedən müəlliflər tərəfindən verilən təsnifatda mühasibat informasiyası istifadəçiləri daxili və xarici olmaqla iki qrupa bölünür. Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, maliyyə hesabatı informasiyası istifadəçilərinin bu təsnifatı xarici təcrübə üçün nümunəvi hesab edilir. Bu zaman kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrin rəhbərliyi, mühasiblər, menecerlər, iqtisadçılar və s. daxili istifadəçilər blokunda birləşdirilir. Rəhbərliyin təsərrüfat subyektlərinin maliyyə vəziyyətinə, onun istehsal fəaliyyətinin gəlirliliyinə və inkişaf perspektivinə marağı kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin bütün fəaliyyət sferasını əhatə edir. Daxili istifadəçilər qrupu kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrində mürəkkəb maliyyə situasiyalarının idarə olunması, dəyərləndirilməsi və ona sistemli nəzarəti təmin etmək məqsədi ilə bütün mümkün vasitə və metodlardan istifadəni məqbul sayır. Kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin idarə heyəti tərəfindən həyata keçirilən maliyyə təhlilinin informasiya bazası geniş məlumatlar spektrindən ibarət olmaqla təsərrüfat subyektlərinin daxilində sirkulyasiya edən bütün informasiyanı öz tərkibində birləşdirir. Bu zaman, investorlar və kreditorlar üçün investisiya cəlbediciliyini təmin edən informasiyanın əldə olunması kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin rəhbərliyinin prioritet vəzifəsinə çevrilir (Abdullayeva Z.H. 2014: s.456).

Qənaətlərimizə görə, maliyyə hesabatı informasiyasının xarici istifadəçilərini də iki qrupda birləşdirmək məqsədəuyğun sayıla bilər: 1) kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin istehsal fəaliyyətinin nəticələrinə birbaşa marağı olan istifadəçilər bloku; 2) təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətində dolayı marağı olan istifadəçilər qrupu; Adətən, birinci qrupa kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin əmlakının mülkiyyətçiləri, investorlar, kreditorlar, vergi orqanları, səhmdarlar, işgüzar tərəfdaşlar və təsərrüfat subyektlərinin istehsal heyəti daxil olunur. Bunun əksinə olaraq ikinci qrupda təsərrüfat subyektlərinin istehsal fəaliyyətində dolayı marağı olan, ancaq müqavilə əsasında 1-ci qrup istifadəçilərin maraqlarını qoruyan subyektlər (auditor firmaları, dövlət orqanları, fond birjalrı, mətbuat nümayəndələri, informasiya agentlikləri, həmkarlar ittifaqları) birləşdirilir. Aydındır ki, mühasibat informasiyası istifadəçilərinin çox spektrliliyi maliyyə hesabatı informasiyasına olan tələblərin məzmununu dəyişir. Qənaətlərimizə görə, təhlil zamanı maliyyə hesabatı informasiyası istifadəçilərinin özlərinin konkret maraqlarına cavab verən müxtəlif məqsədlər güdməsi bu tezin doğruluğunu bir daha sübut edir. Məsələn, səhmdarlar kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrin istehsal fəaliyyətinin gəlirliliyini qiymətləndirmək və ümumi əmlakın tərkibində xüsusi kapitalın çəkisinin dəyişməsi barəsində informasiya qazanmaq məqsədi ilə maliyyə hesabatının təhlilini həyata keçirir. Səhm sahibləri potensial gəlir kimi səhmin bazar dəyərinin yüksəlməsi hesabına dividend formasında mənfəət qazanmaq imkanlarını araşdırır. Kreditorlar və investorlar kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin ödəmə qabiliyyətini, maliyyə sabitliyini, kreditqaytarma bacarığını və işgüzar tərəfdaşlıqda onun etibarlılığını qiymətləndirmək üçün maliyyə hesabatı informasiyasından istifadə edir. Kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin istehsal fəaliyyətinin gəlirliliyi kreditorlar və investorlar üçün təminat olduğundan onun sistemli və kompleks təhlilinə xüsusi fikir verilir. Qısamüddətli kreditlərin verilməsi zamanı kreditorları kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin aktivlərinin likvidliyi, onların dövrəni və dövriyyəsi ilə xarakterizə olunan cari maliyyə vəziyyəti maraqlandırır. Uzunmüddətli kreditləşdirmə zamanı risk amili və inflyasiya təhlükəsi mövcud olduğuna görə daha ətraflı informasiyaya ehtiyac yaranır və təhlilin nəticələrindən

istifadə etmək ilə idarəetmə qərarlarının əsaslandırılması obyektiv zərurətə çevrilir. İnvestorlar isə məsələyə başqa prizmadan yanaşır və öz vəsaitlərinin konkret kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinə yönəldilməsinin əlverişliliyi və etibarlılığının dəyərləndirilməsi baxımından maliyyə hesabatını nəzərdən keçirir. Qeyd olunan istiqamətdə aparılan təhlil prosesində kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin fəaliyyəti barəsində geniş maliyyə informasiyaları, yəni kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin rentabelliği, kapitalın strukturu, maliyyə sabitliyi, dividend və vergi siyasəti investorların maraq dairəsinə düşür. Vergi orqanları isə hesablanmış və ödənilmiş vergilər və onların məbləği barəsində məlumatlara kompleks nəzarəti həyata keçirir. Kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin maliyyə hesabatının təhlili zamanı fəhlə və qulluqçuları əmək haqqının səviyyəsi, sosial müdafiə məsələləri və iş şəraiti maraqlandırır. Məhz bu səbəbdən də fəhlə və qulluqçular kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin maliyyə sabitliyini, onun istehsal fəaliyyətinin gəlirliliyini sosial məsələlər fonunda təhlil edir və qiymətləndirir. Biznes üzrə potensial tərəfdaşlar, kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələri ilə işgüzar əlaqədə olan firmalar qiymətin dinamikasını proqnozlaşdırmaq, əməkdaşlığın yeni formalarını və imkanlarını axtarmaq məqsədi ilə kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin maliyyə vəziyyətini qiymətləndirir, onun hesabatını dərinlən öyrənir (Salahov Ə.S., Mehdiyev V.M. 2016: s.566).

Məsləhətçi firmalar müqavilə əsasında maliyyə hesabatı informasiyasından istifadə etmək ilə kapitalın formalaşdırılması, strukturu və yerləşdirilməsi barəsində öz müştərilərinə praktiki əhəmiyyətə sahib və məsləhət xarakteri daşıyan təkliflər paketi işləyib hazırlayır. Auditor təşkilatları əmtəə istehsalı və satışı, xidmət göstərilməsi ilə məşğul olan təsərrüfat subyektlərinin təqdim etdiyi maliyyə hesabatlarının tərtibinin doğruluğu barəsində rəy verir və kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrində uçotun təşkilinin dürüstlüyünü yoxlayır. Auditor rəyi audit aparılan təsərrüfat subyektinin maliyyə vəziyyətinə, maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının qanuniliyinə, illik mühasibat hesabatları maddələrinin doğruluğuna, mühasibat uçotunun ümumi vəziyyətinə verilən qiyməti əks etdirən rəsmi sənəd kimi maliyyə təhlilinin metodlarından istifadə olunmaqla tərtib olunur (Егорова Н.Е. 2014: с.199).

Dövlət orqanları qiymətlərin dinamikasına və səhmlərin hərəkətinə nəzarətin təşkili, iqtisadi planlaşdırmanın, auditin və kompleks təhlilin həyata keçirilməsi, mühasibat uçotunun yekun mərhələsi sayılan hesabatın tərtib olunması metodlarının təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə maliyyə hesabatlarını öyrənir. İnformasiya agentlikləri və mətbuat nümayəndələri kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin və ayrı-ayrı sahələrin inkişaf meylinin öyrənilməsi, müxtəlif firmaların istehsal fəaliyyətinin nəticələrinin müqayisəli təhlili və dəyərləndirilməsi, mikro səviyyəli göstəricilərin hesablanması üçün maliyyə hesabatı informasiyasından istifadə edir. Həmkarlar ittifaqı əmək haqqının ödənilməsi, əmək müqavilələrinin tələblərinin gözlənilməsi və sosial məsələlərin həlli baxımından mühasibat və maliyyə hesabatlarını öyrənir. Bütövlükdə götürdükdə xarici istifadəçilər bütün hallarda kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin nəşr etdirdiyi maliyyə hesabatına əsaslanır. Bir faktı qeyd etmək yerinə düşər ki, bəzi hallarda həmin məlumatlar müəyyən problemin həlli üçün kifayət etmir və bu zaman əlavə göstəricilərdən istifadə zərurəti formalaşır.

Yuxarıda deyilənlərdən göründüyü kimi, maliyyə hesabatı bütün istifadəçilər blokunda kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin əmlak vəziyyəti, onun istehsal fəaliyyətinin nəticələri barəsində tam təsəvvür yaradır. Məhz bu səbəbdən də müasir bazar şəraitində maliyyə hesabatı informasiyasının açıqlığına və əldə edilməsinin mümkünlüyünə ciddi fikir verilir. Kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin maliyyə (mühasibat) hesabatlarının marağı olan istifadəçilər, iştirakçılar və başqa orqanlar üçün açıq nəşr olunması və onların həmin hesabatlarla tanış olmasına əlverişli şəraitin yaradılması faktı “Mühasibat uçotu barəsində” AR-nın Qanununda xüsusi vurğulanır. Praktikada, maliyyə hesabatının açıqlığı onun kütləvi informasiya vasitələrində (auditor rəyi əlavə olunmaqla) nəşr olunması yolu ilə həyata keçirilir. Bir faktı qeyd etmək yerinə düşər ki, Müstəqil Dövlətlər Birliyi ölkələrindən fərqli olaraq beynəlxalq uçot təcrübəsində maliyyə hesabatının açıqlığı və əlavə informasiya probleminə ciddi fikir verilir. ABŞ-da iri müəssisələr və transmilli korporasiyalar barəsində uyğun informasiyalar müxtəlif broker firmaları tərəfindən “Moody’s Investors Service”, “Standard and Poor’s Corporations” kimi şirkətlərin

çox cildli məlumat kitabçalarında dərc edilir. Maliyyə informasiyaları gündəlik Wall Street Journal qəzetində və digər dövrü mətbuat orqanlarında (Forbes, Barron's, Fortune, Commercial and Financial Chronicle) nəşr olunur. Amerika Birləşmiş Ştatlarında əlavə informasiyanın digər mühüm mənbələrindən biri xalq təsərrüfatının 223 sahəsi üzrə çoxlu məlumatlar və nisbi göstəricilər əks etdirilən Robert Morris Associated şirkətinin nəşr etdirdiyi Annual Statement Studies məcmuəsi hesab edilir. Eyni məzmunlu kitabçalar və jurnallar İngiltərə, Fransa, Belçika, Almaniya və digər ölkələrdə dərc olunur. Məhz bu səbəbdən də beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla AR-da da maliyyə hesabatı informasiyasının açıqlığı və nəşr olunması problemlərinin həllini təmin edən optimal sistemin yaradılması mühüm bir vəzifə kimi qarşıda durur.

Bir faktı qeyd etmək yerinə düşər ki, hal-hazırda kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrində tərtib olunan maliyyə hesabatının mövcud formaları xarici istifadəçilər və onların maraqları baxımından o qədər də informatik sayılmır. Məsələn burasındadır ki, bazar şəraitində maliyyə hesabatı informasiyasından istifadə edənlərin dairəsi planlı iqtisadiyyat dövrünə nisbətən xeyli geniş olduğuna görə onun tərtib olunması mexanizmi, mühasibat hesabatı formalarının sayı və yerinə yetirdiyi funksiyalar tamamilə dəyişir (Kiçik sahibkarlıq subyektlərində sadələşdirilmiş uçotun aparılması Qaydalarının təsdiq olunması barəsində ARNK qərarı. 2016).

Müasir dövrdə yeni məzmun daşıyan maliyyə hesabatı təsərrüfat subyektlərinin bazarla qarşılıqlı əlaqə vasitəsi kimi çıxış edir. Bazar xarici istifadəçilər blokunun simasında kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin istehsal fəaliyyəti barəsində uyğun informasiyalara sahib olduqda, bu əlaqələrin səmərəliliyi daha da yüksəlir. Aparılan nəzəri təhlil işləri göstərir ki, uzun illər post-sovet məkanı ölkələrində dövlət vergi və statistika xidməti orqanlarının maliyyə hesabatı informasiyasının yeganə istifadəçisi olması və bu ənənənin hələ də saxlanması mühasibat uçotunun təşkili və hesabatın tərtibi proseduralarını beynəlxalq standartların tələblərinə uyğun formalaşdırmağa mane olur. Ancaq, beynəlxalq uçot praktikasında maliyyə hesabatlarının tərtib olunması qaydalarının və proseduralarının ciddi nizamlanması “maliyyə hesabatının harmonizasiyası” probleminə yeni tələblər baxımından

yanaşmağı zəruri edir. Bu bəzi alimlər tərəfindən ciddi tənqid olunur və əsas arqument kimi kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrin rəhbərliyinin hesabatın tərtib olunması qaydasına və məzmununa təsir etmək imkanının olmaması göstərilir.

Qənaətlərimizə görə, bazar şəraitində maliyyə hesabatı informasiyasının açıqlığı və dolğunluğu problemi onun formalaşması qarşısında qoyulan tələblər və istifadəçilərin maraqları baxımından daha düzgün şərh oluna bilər. Məlumdur ki, idarəetmə fəaliyyətinin informasiya ilə təmin edilməsi mövqeyindən maliyyə hesabatı bütün istifadəçilər blokunun marağına cavab verən aşağıdakı əsas tələbləri ödəməsi müasir dövrdə onun formalaşmasının zəruri şərti sayılır: 1) investisiya siyasəti sahəsində optimal idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün informasiyanın mövcudluğu; 2) istehsal resurslarından istifadənin səmərəliliyinin təhlili və dəyərləndirilməsini təmin edən məlumatların hesabatda əks etdirilməsi; 3) mənfəət və rentabelliğin dinamikasını və dəyişmə meylini öyrənməyə imkan verən zəruri informasiyanın hesabatda öz əksini tapması; 4) kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrin inkişaf perspektivinin və bazar situasiyalarının dəyərləndirilməsi üçün zəruri informasiyanın mövcudluğu; Göründüyü kimi, bazar şəraitində səmərəli informasiya axınının formalaşdırılması maliyyə hesabatının bir sıra keyfiyyət xarakteristikasına əsaslanır. Belə bir şəraitdə, informasiyanın yararlılıq (faydalılıq) meyarı optimal idarəetmə qərarlarının qəbul olunması prosesində ön plana çıxır.

Məlumdur ki, istər post-sovet məkanı və istərsə də Qərb ölkələrində əsas maliyyə institutlarının və qanunvericilik sisteminin komponentləri, cəmiyyətdə baş verən siyasi, iqtisadi və tarixi proseslər, həmçinin uçot və hesabatın standartlaşdırılması və peşəkar mühasiblərin statusunun gücləndirilməsi kimi amillər milli uçot sisteminin və maliyyə hesabatının inkişaf etməsinə təsir göstərən başlıca faktorlar hesab edilir. Yuxarıda sadalanan amillər AR-da və xarici ölkələrdə tərtib olunan maliyyə hesabatları arasında fərqlərin olmasını şərtləndirir. Məsələyə bu prizmadan yanaşan bəzi tədqiqatçılar müxtəlif ölkələr arasında differensasiya yaratmaq üçün həmin amilləri, digərləri isə müxtəlif ölkələrin maliyyə hesabatlarında aşkar edilmiş fərqlərin sözügedən faktorlara təsirini öyrənir və qiymətləndirir.

1.2. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərində mühasibat uçotu və maliyyə hesabatlarının normativ tənzimlənməsi xüsusiyyətləri

Azərbaycana xarici investisiyaların artan yekunla cəlb edilməsi və ölkədə mülkiyyət formasından asılı olmayaraq fəaliyyət göstərən müəssisələrdən maliyyə hesabatlarını Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına və ictimai sektor üçün Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartlarına, habelə bu standartların tələblərini və prinsiplərini özündə əks etdirən qəbul olunmuş müvafiq Milli Mühasibat Uçotu Standartlarına uyğun hazırlanmasını və təqdimatını yenidən gündəmə gətirmişdir. Hesabatların qanunvericiliklə müəyyən olunmuş tətbiqini dövlət tərəfindən vahid uçot siyasətinin aparılması istiqamətində öncəlik sahə kimi əhəmiyyətli etmişdir (Cəfərov E.O.2015:s 22).

Müasir dövrdə maliyyə hesabatı standartlarının və mühasibat uçotunun təşkili prinsiplərinin təkmilləşdirilməsi milli mühasibat uçotu və hesabatı sisteminin qarşısında prioritet vəzifə kimi dayanır. Çünki, müxtəlif istifadəçilər bloku üçün informasiyanın əldə olunmasına bilavasitə şərait yaradan uçot standartları maliyyə hesabatının müqayisəliliyini təmin edir. Ancaq, istər ölkə və istərsə də beynəlxalq uçot praktikasında maliyyə hesabatlarının forma və məzmununu tənzimləyən vahid standartın olmaması problemi xeyli çətinləşdirir. Doğrudur, bəzi beynəlxalq standartlarda, xüsusidə də IAS 1 “Maliyyə hesabatının təqdimatı”, IAS 7 “Pul vəsaitlərinin hərəkəti barəsində hesabat”, IAS 29 “Hiperinflasiya şəraitində maliyyə hesabatı” kimi bəzi beynəlxalq uçot standartlarında maliyyə hesabatına aid xeyli məsələlərə toxunulur.

Məlumdur ki, mühasibat uçotunun beynəlxalq standartları təklif xarakteri daşıyır və onların qəbul olunması məcburi sayılmır. Qənaətlərimizə görə, müasir dövrdə AR-da maliyyə hesabatının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması və onun formatı, məzmunu və strukturunun Avropa İqtisadi Birliyinin Dördüncü Direktivinin tələblərinə maksimum yaxınlaşdırılması ölkə iqtisadiyyatı üçün müsbət hal olmaqla müxtəlif istifadəçilər blokunun maraqları baxımından təsərrüfat subyektlərinin əmlak və maliyyə vəziyyəti, kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrin istehsal fəaliyyətinin son nəticələri, məcmu gəlirlər, kapitalda dəyişikliklər

barəsində doğru və obyektiv informasiya əldə etməyə imkan verə bilər.

Göründüyü kimi, müasir bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar olaraq təsərrüfat subyektlərinin maliyyə hesabatının formatı, tərkibi, strukturu və məzmunu kökündən dəyişir. Danılmaz həqiqətdir ki, “Mühasibat uçotu barəsində” AR-nın Qanunu bir qayda olaraq maliyyə hesabatının strukturu, məzmunu və tərtibinin metodiki əsaslarını tənzimləyir. Qənaətlərimizə görə, müasir dövrdə müxtəlif mülkiyyət münasibətlərinə mənsub təsərrüfat subyektlərinin yuxarıda sözügedən Qanun və standartlar əsasında müəyyən edilmiş maliyyə hesabatının formatı, tərkibi və məzmunu Avropa İqtisadi Birliyinin Direktivlərində və mühasibat uçotunun beynəlxalq standartları üzrə Komitə (IASC) tərəfindən hazırlanmış Beynəlxalq uçot standartlarında əks etdirilmiş normalara və tələblərə maksimum yaxın sayıla bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, AR-da mühasibat uçotunun dövlət tərəfindən tənzimlənməsi qaydasını, onun təşkili və aparılmasının ümumi prinsiplərini müəyyən edən “Mühasibat uçotu barəsində” Qanunda da “sintetik və analitik uçotun məlumatlarına əsaslanan və müəyyən edilmiş qaydalar və prinsiplər əsasında formalaşan informasiyanı əks etdirən mühasibat hesabatının düzgünlüyü və reallığı” faktı xüsusi vurğulanır. Bundan başqa, “Mühasibat uçotu barəsində” Qanuna uyğun olaraq AR-da ilk dəfə rəsmi surətdə təsərrüfat subyektlərinin istehsal fəaliyyətinin nəticələrinin uçotda daha dəqiq və düzgün əks etdirilməsi zərurəti yarandıqda hesabatla əlavə göstəricilərin daxil olunmasına icazə verilir. “Mühasibat uçotu barəsində” AR-nın qanunvericiliyində müəyyən edilmiş qaydalar AR-nın beynəlxalq müqavilələrində müəyyən edilmiş qaydalardan fərqli olduqda AR-nın beynəlxalq müqavilələrinin müddəaları tətbiq olunur. Bu zaman AR-nın nazirlik və baş idarələri AR- Maliyyə Nazirliyinin razılığı ilə nümunəvi formalara əlavə olaraq öz sistemlərindəki kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrin spesifikasiyina uyğun xüsusişdirilmiş mühasibat hesabatı formaları müəyyən edə bilər. Bu hesabatlarla mühasibat uçotu standartlarına uyğun olaraq başqa hesabat formalarının və izahatların əlavə olunması “Mühasibat uçotu barəsində” Qanuna görə məqsədəuyğun sayılır. Fikrimizcə, müasir dövrdə AR-nın kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrində tərtib olunan maliyyə hesabatının formatı, quruluşu, məzmunu və

onun göstəricilərinin mövcud strukturu xeyli təkmil olmaqla Qərbi Avropa uçot standartlarına yaxın sayıla bilər. Məsələ burasındadır ki, AR-da mühasibat uçotunun inkişafında mühüm mərhələ hesab olunan “Mühasibat uçotu barəsində” Qanun Milli Mühasibat Uçotu Standartları beynəlxalq praktikada qəbul edilmiş mühasibat uçotu prinsiplərinə və qaydalarına əsaslanır. Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, yuxarıda göstərilən Qanun və standartlarla yanaşı müasir bazar şəraitində hesabatın tərtibi qaydasının tənzimlənməsi məqsədi ilə digər normativ sənədlər də tətbiq olunur (“Mikro, kiçik, orta və iri sahibkarlıq subyektlərinin bölgüsü meyarlarının təsdiq olunması barəsində ARNK qərarı. 2018).

Məlumdur ki, AR-da mühasibat uçotu və hesabatı sisteminin yaradılması, onun inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi uyğun orqanların iştirakı ilə Maliyyə Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilir. İdarəetmə elmləri sistemində xüsusi çəkiyə sahib olan və insan cəmiyyətinin inkişafının bütün mərhələlərində iqtisadi yüksəlişin təmin edilməsində mühüm rol oynayan mühasibat uçotu sahəsində yeni standartların qəbulu, onların formatının, məzmunu və strukturunun müəyyən edilməsi proseduralarının AR- Maliyyə Nazirliyinin razılığı olmadan reallaşdırılması hüquqi və praktiki cəhətdən məqsədəuyğun sayılmır. Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, post-sovet məkanı ölkələrində olduğu kimi AR-da da mühasibat uçotunun aparılması və tənzimlənməsi qaydaları, onun son məhsulu sayılan maliyyə hesabatının təşkili və tərtibinin ümumi prinsipləri, uçot informasiyasının düzgünlüyü, reallığı və əhatə dairəsi “Mühasibat uçotu barəsində” Qanunla və digər normativ sənədlərlə müəyyən edilir. Yuxarıda sözügedən Qanunda və standartlarda mühasibat uçotunun əsas müddəaları və prinsipləri sadalanır, maliyyə hesabatının tərkibi, strukturu, formatı və məzmunu birmənalı şəkildə şərh edilir. Ancaq, yeni təsərrüfat subyektlərinin formalaşması, ölkə iqtisadiyyatına külli miqdarda xarici investisiyaların cəlb olunması, idxal-ixrac əməliyyatlarının sürətli artımı, əcnəbi sahibkarların sifarişi ilə milli kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrində məhsul istehsalının çoxalması, demokratik idarəetmə sisteminin yaranması və inkişafı milli mühasibat uçotu və maliyyə hesabatı sisteminin təkmilləşdirilməsini, onun məzmunu, formatı, strukturu və quruluşunun beynəlxalq standartlara

uyğunlaşdırılmasını ön plana çəkir. Bir faktı xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, beynəlxalq və milli uçot standartlarına keçilməsi mühasibat uçotunun ənənəvi ölkə təcrübəsindən tamamilə imtina etməyi nəzərdə tutmur və bu nəzəri tezis praktiki mühasiblər tərəfindən birmənalı şəkildə qeyd edilir. Doğrudan da, maliyyə uçotunun təşkili və aparılması bilavasitə təsərrüfat subyektlərinin səlahiyyətinə daxil olduğundan müxtəlif istifadəçilər blokunun informasiya tələbatını təmin etmək məqsədi ilə hər bir ölkədə maliyyə hesabatının tərtibi və təqdim olunma proseduralarını tənzimləyən milli uçot standartları işlənilib hazırlanır. Təsərrüfat subyektlərinin istehsal fəaliyyətinin beynəlmilləşdirilməsi, transmilli korporasiyaların yaradılması, kapital bazarının inkişafı maliyyə hesabatının vahid şəkllə salınmasına olan tələbatı daha da artırır. Həm ölkə və həm də beynəlxalq səviyyədə işlənilib hazırlanan bu standartlar tövsiyyə xarakterli olmasına baxmayaraq maliyyə hesabatının tərtib edilməsi və onun vahid şəkllə salınması prosesində müxtəlif ölkələrin təsərrüfat subyektləri tərəfindən istifadə olunur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, milli mühasibat uçotunun beynəlxalq standartlara uyğun yenidən qurulması və onun qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi idarəetmə və nəzarət funksiyalarını icra edən dövlət orqanları ilə yanaşı sahibkarların, mülkiyyətçilərin, xarici və daxili investorların, kreditorların, təsisçilərin və iş adamlarının maraqlarını təmin edən problemlərdən biri kimi iqtisadçı-alimlər və praktiki mühasiblər tərəfindən xüsusi vurğulanır. İctimai münasibətlərdə və mülki-hüquq sistemində baş vermiş dəyişikliklər, habelə milli mühasibat uçotu və maliyyə hesabatı konsepsiyasının harmonizasiya olunması prosesləri ilə əlaqədar olaraq “Mühasibat uçotu barəsində” Qanunun Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının hazır olunması və bu fikrin Prezident fərmanında öz əksini tapması tamamilə məntiqi və qanunauyğun görünür. Ancaq, sözügedən tələblər kontekstində hazırlanmış “Mühasibat uçotu barəsində” AR-nın Qanunu Milli Mühasibat Uçotu Standartları demokratik idarəetmə sisteminin tələblərinə heç də adekvat şəkildə cavab vermir və özündə bir sıra nöqsan və qüsurları birləşdirir (Sadıqov Ə.A. 2012: s.23).

Qənaətlərimizə görə, təsərrüfat subyektlərinin istehsal fəaliyyətinin son maliyyə nəticələrinin formalaşmasında həm dəyəri ödənilmiş və həm də

ödənilməmiş məhsul satışının hesaba alınması, pul gəlirlərinin daxil olmasından asılı olmayaraq hesab-faktura yazılan andan məhsulun reallaşdırılmış məhsul və mənfəət kimi uçotda əks etdirilməsi, bəzi xərclərin çəkilməsi vaxtını gözləmədən məsrəflərə daxil edilməsi, debitor borclarında olan vəsaitin və mənfəətin reallaşdırılmış (qazanılmış) gəlir və mənfəət kimi uçot registrlərində və hesabatlarda əks etdirilməsi, mühasibat uçotunun əsas anlayışlarının, qaydalarının və prinsiplərinin konkret şəkildə göstərilməməsi, debitor və kreditorlarla hesablaşmaların hüquqi bazasının təmin edilməməsi, beynəlxalq praktikada tətbiq olunan uçot prinsiplərinə riayət olunmaması, baş mühasibin hüquq və vəzifələrinin dəqiq əks etdirilməməsi, maliyyə hesabatının formatı, strukturu, məzmunu və quruluşunun, həmçinin nəşri prosedurlarının açıqlanmaması qüvvədə olan “Mühasibat uçotu barəsində” AR- Qanununun nöqsan cəhətləri kimi sadalana bilər. Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, “Mühasibat uçotu barəsində” Qanundan fərqli olaraq maliyyə hesabatının formatı, məzmunu, quruluşu və strukturu kimi məsələlərin öz əksini tapması maliyyə hesabatının formalaşması konsepsiyasının harmonizasiya olunması probleminin həllində xeyli üstünlüklər yaradır. Unutmaq olmaz ki, idarəetmə sferasında mühasibat uçotunun təşkili və aparılmasına dair Qanun və digər normativ sənədlərlə yanaşı əmlak münasibətlərinin tənzimlənməsində həlledici rol oynayan Mülki Məcəllədən geniş miqyasda istifadə edilir. Doğrudur, Mülki Məcəllə, “Mühasibat uçotu barəsində” Qanun və mühasibat uçotunun təşkilinə dair yeni standartlar hazırlamaqla mühasibat uçotunun və maliyyə hesabatının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması probleminin həllinin başa çatdırılmasının mümkünlüyünü qəbul etmək daim inkişaf edən müasir cəmiyyətdə sadələşmə sayıla bilər. Bunu AR-nın Vergi Məcəlləsinə, sistemli mühasibat uçotunun və maliyyə hesabatının təşkili və aparılmasına dair qüvvədə olan normativ sənədlərə olunan çoxlu sayda dəyişiklik və əlavələrdən daha aydın görmək olar.

Məlumdur ki, nəzəri və praktiki ədəbiyyatlarda təsərrüfat subyektlərinin maliyyə hesabatı “kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin əmlakı, onların istehsal fəaliyyətinin nəticələri, kapitalda dəyişikliklər və pul vəsaitlərinin hərəkəti barəsində

mühasibat uçotunun informasiyası əsasında təsdiq edilmiş faktiki məlumatların (göstəricilərin) müxtəlif istifadəçilər bloku üçün əvvəlcədən müəyyən edilmiş standart formalarda əks etdirilməsi proseduralarının məcmusu” kimi şərh olunur. Belə bir şəraitdə kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrin maliyyə hesabatlarının tərkibi adətən mühasibat balansından və ona əlavə olunan “Mənfəət və zərərlər barəsində”, kapitalda dəyişikliklər və pul vəsaitlərinin hərəkəti barəsində hesablardan və auditor rəyindən ibarət olur (Səbzəliyev S.M. 2013: s.255).

Praktikada bu hesablara milli mühasibat uçotu standartlarına uyğun olaraq izahedici qeydlər də əlavə edilə bilər. Bir faktı xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, AR-ndan fərqli olaraq digər post-sovet məkanı ölkələrində, xüsusulə də Rusiyada mühasibat uçotunun qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi və maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması prosesinin sürətləndirilməsi məqsədi ilə ayrı-ayrı bloklar üzrə mühasibat uçotu barəsində Əsasnamə işlənilib hazırlanır və həmin Əsasnamələrdə sözügedən bloklar üzrə mühasibat uçotunun təşkili və aparılması proseduraları göstərilir. Qənaətlərimizə görə, nəzarət və idarəetmə funksiyalarını icra edənlər, sahibkarlar, təsisçilər, investor və kreditorlar, mühasiblər və auditorlar üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən və Rusiya Federasiyasında müvəffəqiyyətlə istifadə olunan həmin Əsasnamələrin dəyişiklik və əlavələrlə birlikdə ölkəmizdə tətbiqi mühasibat uçotu və maliyyə hesabatı sistemində mövcud olan hüquqi boşluqları və praktiki çətinlikləri aradan qaldıra bilər. Məsələn, Rusiya uçot praktikasında istifadə olunan “Mühasibat uçotu barəsində Əsasnamə”nin uyğun bölməsində maliyyə hesabatının tərkibi müəyyən olunur, “Mənfəət və zərərlər barəsində” hesabatın, mühasibat balansının məzmunu, strukturu və onların bütün tərtib edənlər üçün mütləq hesab olunan formatı dəqiq və aydın verilir. Bir faktı xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, bu format mühasibat balansının əvəllər qəbul edilmiş strukturundan əsas vəsaitlər və qeyri-maddi aktivlər maddələrinə açıqlama verilməsi ilə fərqlənir. Doğrudur, sözügedən blok üzrə mühasibat uçotu barəsində Əsasnamədə mühasibat balansına daxil olunan standart maddələrin tam siyahısı verilmir və həmin göstəricilərin detallandırılması prosedurasını Maliyyə Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmiş nümunəvi maliyyə

hesabatlarını tərtib edən təsərrüfat subyektləri və onların mühasibləri həll edir. Qeyd etmək lazımdır ki, statistik balansdan fərqli olaraq istər beynəlxalq praktikada və istərsə də post-sovet məkanı ölkələrinin uçot təcrübəsində dinamik balans kimi xarakterizə olunan “Mənfəət və zərərlər barəsində” hesabatın məzmunu, xarakteristikası, strukturu və formatı mühasibat uçotunun təşkilinə dair normativ sənədlərdə ümumi formada verilir. Avropa İqtisadi Birliyinin Dördüncü Direktivinin tələblərinə uyğun olaraq həmin hesabatın predmetinə aid olmayan vergi xarakterli göstəricilərin və təsərrüfat subyektlərinin balans mənfəətini formalaşdıran tərkib elementlərinin “Mənfəət və zərərlər barəsində” hesabatdan çıxarılması sözügedən uçot registrində aparılan struktur dəyişiklikləri kimi qiymətləndirilə bilər. Belə bir şəraitdə, təsərrüfat subyektlərinin istehsal fəaliyyətinin son maliyyə nəticələri bütün fəaliyyət növlərindən formalaşan pul gəlirlərindən satışların maya dəyəri, kommersiya xərcləri və idarəetmə məsrəfləri çıxılmaqla hesablanır. Məhz bu səbəbdən də müasir dövrdə post-sovet məkanı ölkələrinin uçot təcrübəsinə “maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətindən əldə olunan gəlir (zərər)”, “hesabat dövrünün bölüşdürülməmiş mənfəəti (zərəri)” kimi anlayışların daxil olunması maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması baxımından müsbət qiymətləndirilir. Qənaətlərimizə görə, praktiki mühasiblər və peşəkar auditorlar üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən və eyni zamanda müəyyən nöqsan və qüsurlara sahib olan “Mənfəət və zərərlər barəsində” mövcud hesabat formasına bir sıra dəyişikliklər və əlavələr edilməklə beynəlxalq uçot praktikasında geniş istifadə olunan “Mənfəət və zərərlər barəsində ” hesabatın strukturuna, məzmununa və formatına tam uyğunlaşdırılması “Mühasibat uçotu barəsində ” Qanunun tələblərinin reallaşdırılması istiqamətində mühüm addım sayıla bilər (AR MN Kollegiyasının 18.10.2018-ci il tarixli, Q-09 sayılı Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Mikro və kiçik sahibkarlıq subyektlərində uçotun aparılması Qaydaları”).

Məlumdur ki, ölkə uçot praktikasında maliyyə hesabatının nümunəvi forması, məzmunu, strukturu və formatı 1 sayılı “Maliyyə hesabatının təqdimatı üzrə” Milli Mühasibat Uçotu Standartı əsasında tənzimlənir. Həmin standartta uyğun olaraq “Mənfəət və zərərlər barəsində” hesabat forması, Mühasibat Balansı, “Kapitalda

dəyişikliklər barəsində”, “Pul vəsaitlərinin hərəkəti barəsində” və maliyyə hesabatının məcburi auditinin nəticələri əsasında hazırlanmış auditor arayışının yekun hissəsi 2008-ci ildən başlayaraq əsas maliyyə hesabatı formaları kimi təqdim edilir. Beynəlxalq praktikaya tam harmonizasiya edilmiş ölkə uçot təcrübəsində illik maliyyə hesabatı dedikdə “Mühasibat balansı”, “Mənfəət və zərərlər barəsində” hesabat, mühasibat balansına və fəaliyyətin nəticələri barəsində hesabata əlavə olunan arayışlar, o cümlədən “Kapitalda dəyişikliklər barəsində hesabat”, “Pul vəsaitlərinin hərəkəti barəsində hesabat”, “İzahedici arayışlar” və mühasibat hesabatının ölkə qanunvericiliyinə uyğun olaraq həyata keçirilən məcburi auditinin nəticələri əsasında hazırlanmış auditor rəyinin yekun hissəsinin məcmusu başa düşülür. Qərb uçot sisteminə adaptasiya edilmiş AR-da mülkiyyət hüququnun qorunması, öhdəliklərin yaranması və icrası ilə əlaqədar qarşıya çıxan çətinliklərin həllində qüvvədə olan maliyyə hesabatlarının məzmununun, strukturunun və formatının müasir dövrün tələblərinə uyğun gəlməməsini nəinki mühasiblər və auditorlar, həm də sahibkarlar, investor və kreditorlar yaxşı bilir. Məhz bu səbəbdən də təcrübədə qeyri-standart situasiyalarla əlaqədar formalaşan bu və ya digər əməliyyatı uçot registrlərində qeydə almaq və maliyyə hesabatlarında əks etdirmək xeyli çətin olur. Yuxarıda deyilənlər isə, öz növbəsində, AR-da maliyyə hesabatının Qərb uçot praktikasında istifadə olunan formatının tətbiqinin zəruriliyini bir daha sübut edir.

Heç kimə sirr deyildir ki, son zamanlar “Mənfəət və zərərlər barəsində” hesabatda edilmiş dəyişikliklər kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin maliyyə vəziyyətini və onun fəaliyyətinin nəticələrini daha dolğun təhlil etməyə və qiymətləndirməyə əlverişli şərait yaradır. Qənaətlərimizə görə, həmin hesabatda əks etdirilmiş yeni informasiya daha çox satışın nəticələrini və mənfəətin həcmi, həmçinin xərclərin nisbətini xarakterizə etməyə imkan verən göstəricilərdən istifadə edənlərin tələblərinə uyğun gəlir.

“Kapitalda dəyişikliklər barəsində” hesabat forması şirkətin xüsusi kapitalının, fondların və ehtiyatların hərəkəti barəsində məlumatları əks etdirir. Həmin hesabat şirkətin xüsusi kapitalında baş vermiş dəyişiklikləri qiymətləndirməyə imkan verir,

həmçinin risklərin dəyərləndirilməsi baxımından mülkiyyətçilər, kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin rəhbərliyi və menecerlər üçün xüsusi marağ doğurur. Qənaətlərimizə görə, “Kapitalda dəyişikliklər barəsində” hesabat səhm kapitalına və əlavə kapitala bilavasitə təsir göstərən əməliyyatlar barəsində informasiyaların daxil olunması onun təkmilləşdirilməsi baxımından məqsədəuyğun sayıla bilər.

“Pul vəsaitlərinin hərəkəti barəsində” hesabat formasında pul vəsaitlərinin hərəkət istiqamətləri şirkətin əsas fəaliyyət növləri, yəni investisiya, maliyyə və əməliyyat fəaliyyəti çərçivəsində nəzərdən keçirilir. Hesabatın bu qaydada tərtib olunması uçotun beynəlxalq standartları ilə müəyyən olunur və Milli Mühəsibat Uçotu Standartlarının tələblərinə adekvat cavab verir. Qənaətlərimizə görə, ölkə uçot təcrübəsində pul vəsaitlərinin hərəkəti barəsində hesabatın sözügedən sxem üzrə təşkil mühasibat uçotunun və onun yekun nəticəsi sayılan maliyyə hesabatının Qərb standartlarına uyğunlaşdırılması istiqamətində atılmış mühüm addımlardan biri kimi qiymətləndirilə bilər. Danılmaz həqiqətdir ki, “Pul vəsaitlərinin hərəkəti barəsində” hesabatın qeyd olunan strukturda, məzmun və formatda tərtibi dövriyyədə olan pul kütləsinin faktiki həcmi müəyyən etməyə, onun real əmtəə kütləsi ilə müqayisəni həyata keçirməyə və həmin göstəriciləri müqayisə olunan şəkə salmağa əlverişli şərait yaradır. Bundan başqa, müxtəlif blok istifadəçilər pul vəsaitlərinin hərəkəti barəsində etibarlı və keyfiyyətli informasiyaya sahib olmaqla bir sıra suallara (dividendləri ödəmək üçün kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrində kifayət qədər pul vəsaiti varmı?; şirkət kreditor borclarını vaxtında ödəyə bilərmi?; hesabat dövründə təşkilat hansı maliyyə və investisiya fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdur?) cavab tapa bilər.

İzahedici arayışda illik maliyyə hesabatında öz əksini tapmayan informasiya və digər əlavə məlumatlar yer alır. Bir qayda olaraq izahedici arayışda şirkətin qısa iqtisadi xarakteristikası, onun fəaliyyətinin əsas göstəriciləri, kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin işgüzar aktivliyinin nəticələrinə təsir göstərən amillər, təsərrüfat subyektlərinin əmlak və maliyyə vəziyyətinin tam və obyektiv dəyərləndirilməsi üçün zəruri olan məlumatlar əks etdirilir. Deyilənlərdən görüldüyü kimi, izahedici arayış şirkətin fəaliyyəti barəsində əlavə informasiyanın

əsas mənbələrindən biri olmaqla müxtəlif istifadəçilər blokuna kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin maliyyə - investisiya fəaliyyəti barəsində etibarlı və keyfiyyətli informasiya formalaşdırmağa əlverişli şərait yaradır.

“Auditor rəyi”, yaxud arayışı şirkətin tərtib etdiyi maliyyə hesabatının düzgünlüyü barəsində peşəkar fikri ifadə edir. “Auditor rəyi” anlayışı ölkəmizin uçot təcrübəsində nisbətən yeni olmasına baxmayaraq, hal-hazırda bu arayış kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin uğurlu fəaliyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsi və zəruri şərti hesab edilir. Müasir dövrdə auditor arayışı maliyyə hesabatının müəyyən edilmiş qaydalara, prinsiplərə, tələblərə və standartlara uyğunluğunun təminatçısı və qarantı rolunda şıxış edir. Fikrimizcə, maliyyə hesabatının auditi və alınmış informasiyanın şirkətin fəaliyyətinin nəticələrinin təhlilində istifadə edilməsi qeyri-səlis məlumat əsasında menecment qərarlarının qəbul olunması ilə bağlı yarana biləcək riskin azaldılmasına (sığortalana bilməsinə) əlverişli şərait yaradır.

II FƏSİL. MALİYYƏ HESABATLARI MƏLUMATLARININ FORMALAŞMASINDA MÜHASİBAT UÇOTUNUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ TƏHLİLİ

2.1. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərində uçot siyasətinin formalaşması problemləri

Nəzəriyyə və praktikadan bəllidir ki, təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin son maliyyə nəticələrinin uçotda əks etdirilməsinin əsas prinsipləri iqtisadi hadisə və proseslərin xronologiyası baxımından gəlirin məbləğinin düzgün müəyyən edilməsi ilə xarakterizə olunur. Bir məsələni qeyd etmək yerinə düşər ki, mühasibat uçotunun fasiləsizlik prinsipinin tələblərinə görə təhlil işi aparılan kiçik və orta sahibkarlıq müəssisəsinin perspektivdə istehsal və kommersiya fəaliyyətinin həcmnin ixtisarı və azalması nəzərdə tutulmur. Bundan başqa, yuxarıda sözügedən uçot prinsipinin əsaslandığı ehtimal mənfəətin mütləq məbləğinin düzgün hesablanması və qiymətləndirilməsi prosesində müstəsna əhəmiyyət daşıyır. Zənnimizcə, belə bir vəziyyət təsərrüfat subyektlərinin normal istehsal və kommersiya fəaliyyəti zamanı onun aktivlərinin alış dəyəri və ya cari dəyərlə qiymətləndirilməsi ilə bağlı ola bilər. Bu halda kiçik və orta sahibkarlıq müəssisəsi aktivlərinin ləğv dəyəri kiçik bir hissə təşkil edir. Məsələyə bu prizmadan yanaşdıqda başqa uçot proseduralarının tətbiq edilməsinə obyektiv zərurət formalaşır. Bəllidir ki, gəlir əldə olunması məqsədi ilə kiçik və orta sahibkarlıq müəssisəsinin sərf etdiyi xərclərin baş verdiyi hesabat dövrünə aid edilməsini mühasibat uçotunun uyğunluq prinsipi tələb edir. Təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommersiya fəaliyyəti ilə bağlı yaranan xərcləri gəlir əldə edilən konkret hesabat dövrünə aid etmək mümkün olmadıqda, kiçik və orta sahibkarlıq müəssisəsinin məsrəflərinin hesabat dövrləri arasında hər hansı bir bazaya proporsional olaraq bərabər bölgüsü aparılır. Mühasibat uçotunun hesablama prinsipinə görə pul vəsaitlərinin alınması və ödənilməsi ilə əlaqədar olmayan əməliyyatlar baş verdiyi vaxtda kiçik və orta sahibkarlıq müəssisəsinin maliyyə nəticələri yaranır (formalaşır). Bir tarixi fakta diqqət yetirmək yerinə düşər ki, məşhur iqtisadçı S.M.Barats

1912-ci ildə “İkili mühasibat kursu” əsərində mühasibat uçotunda əməliyyatların qeydə alınması zamanı vaxt amilinin rolunu xüsusi vurğulamış və bu fikir hələ də öz elmi və praktiki əhəmiyyətini saxlayır (Marriot N. and Marriot P. 2000: p.476).

Doğrudan da, əməliyyatların qeydə alınması zamanı vaxt göstərilmədikdə aparılan yazılışlar düzgün olmur və mühasibat uçotu özünün sübutedici qüvvəsini itirir.

Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, post-sovet məkanı ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasında da 1992-ci ilədək pul gəlirlərinin mühasibat uçotunda əks etdirilməsinin yalnız kassa metodu tətbiq edilmiş və bu qayda hələ də praktikada istifadə olunur. Həmin metodun tələblərinə görə pul gəlirləri pul vəsaiti kiçik və orta sahibkarlıq müəssisəsinin hesablaşma hesabına və ya kassasına daxil olduğu andan uçotda əks etdirilir. Doğrudan da, kiçik və orta sahibkarlıq müəssisəsi vəsaitlərinin dövrəni prosesinin bütün mərhələləri başa çatdıqdan sonra məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan pul gəlirlərinin mühasibat uçotu hesablarında əks etdirilməsi həmin vaxtın satış anı kimi qəbul olunmasını tələb edir. Zənnimizcə, pul gəlirlərinin mühasibat uçotunda əks etdirilməsinin kassa metodundan istifadə aşağıdakı şərtlər daxilində reallaşa bilər (Kiçik sahibkarlıq subyektlərində sadələşdirilmiş uçotun aparılması Qaydaları”-nın təsdiq olunması barəsində Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı. Bakı, 2016).

1) gəlirin qazanılması, istehsal edilmiş məhsula, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərə görə mülkiyyət hüququnun satıcıdan alıcıya keçməsi;

2) istehsal olunmuş məhsulun, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin dəyərinin alıcı tərəfindən pul ifadəsində və ya əmtəə ekvivalenti ilə ödənilməsi, yaxud satıcı təşkilatın kreditor borcları hesabına örtülməsi;

Uçot praktikasında sonuncu hadisə vaxta görə gəlirin tanınması anı kimi qəbul edilir və bu proses aşağıdakıları nəzərdə tutur:

1) məhsul buraxılışı və gəlirin alıcıların ödənişi əsasında tanınması;

2) satıcılara avans verilməsi və gəlirin malın yüklənməsi anı tanınması;

Birinci variantda yüklənmiş məhsullar üzrə debitor borcları kiçik və orta sahibkarlıq müəssisəsinin balansında müqavilə qiyməti ilə deyil, maya dəyəri üzrə əks etdirilir. Yüklənmiş mallara, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərə görə ödəmələr

daxil olduqda kiçik və orta sahibkarlıq müəssisəsinin pul gəlirləri mühasibat uçotunda iki variantda rəsmiyyətə salınır. Yüklənmiş malların, yerinə yetirilmiş xidmətlərin dəyərinin ödənilməsinin köçürmə prinsipindən istifadə olunarkən mühasibat uçotunda gəlirlərin tanınması üçün mülkiyyət hüququnun satıcıdan alıcıya keçməsi faktı kifayət edir. Bu halda alıcı satıcının debitor borclarının müqavilədə müəyyən edilmiş müddətdə ödənilməsi öhdəliyini öz üzərinə götürür. Praktikadan və yuxarıda ardıcıl şəkildə verilən mühasibat yazılışlarından məlum olduğu kimi, yüklənmiş malların, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin dəyərinin ödənilməsinin köçürmə prinsipindən fərqli olaraq, kassa metodunun tətbiqi zamanı gəlirlərin, xərclərin və təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin son maliyyə nəticəsi sayılan mənfəətin uçotda əks etdirilməsi prosedurası sonrakı dövrlərdə həyata keçirilir və bu tədris-metodiki ədəbiyyatlarda sözügedən metodun başlıca nöqsan cəhəti kimi xüsusi vurğulanır. Ümumiyyətlə götürdükdə isə, kassa metodunun nöqsan cəhətləri kimi aşağıdakılar sadalana bilər (Abdullayeva Z.H. 2014: s.139).

1) Yüklənmiş malların, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin dəyərinin ödənilməsi ilə bağlı əməliyyatların uçotunun kassa metodu üzrə aparılması müasir dövrdə təsərrüfat subyektlərinin real əmlak və maliyyə vəziyyətini obyektiv əks etdirmir. Doğrudan da, əməliyyatların uçotunun kassa metodunun tətbiqi zamanı kiçik və orta sahibkarlıq müəssisəsi aktivlərinin dəyərinin aşağı düşməsi prosesi baş verir.

2) Kassa metodu mülkiyyət hüququnun başqasına keçməsinə hüquqi məzmununa görə tanımır. İstehsal edilmiş məhsullara, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərə, yüklənmiş mallara mülkiyyət hüququ hesablaşma sənədlərinin alıcıya təqdim olunması və ya əmtəələrin yüklənməsi anında verilir. Həmin andan etibarən bütün əmlak və ya maddi məsuliyyət satıcıdan alıcıya keçir. Mülkiyyət hüququnun başqasına keçməsi faktı alıcı ilə satıcı arasında olan münasibətlərdə həlledici rol oynayır. Məsələyə bu prizmadan yanaşdıqda kassa metodunun mühasibat balansının hüquqi anlayışına uyğun gəlmədiyini bir daha aydın görünür.

3) kiçik və orta sahibkarlıq müəssisəsinin gəlirlərinin uçotda əks etdirilməsi prosesində kassa metodunun tətbiqi zamanı debitor borclarının məbləği az göstərilir.

Belə bir vəziyyət son nəticədə cari likvidlik və aralıq (kritik) ödəmə (likvidlik) əmsallarının səviyyəsini təhrif etmiş olur.

4) Maliyyə nəticələrinin kassa metodu əsasında uçotda əks etdirilməsi kiçik və orta sahibkarlıq müəssisəsinin gələcək pul axınlarını proqnozlaşdırmağa, təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommertiya fəaliyyətinin gəlirliliyini qiymətləndirməyə imkan vermir.

Yuxarıda deyilənlərdən məlum olduğu kimi, ölkə uçot sisteminin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması ilə əlaqədar olaraq maliyyə hesabatı informasiyasının məqsədi və funksiyaları dəyişir. Əgər inzibati-komanda iqtisadiyyatı dövründə mühasibat uçotu material, əmək, maliyyə və digər resurslardan səmərəli istifadə edilməsi üzərində nəzarət funksiyasını yerinə yetirirdisə, müasir bazar münasibətləri şəraitində maliyyə hesabatı KOS müəssisəsinin xüsusi kapitalının saxlanması şərti ilə maksimum mənfəət əldə olunması məqsədinə xidmət edir, təsərrüfat subyektlərinin real əmlak və maliyyə vəziyyəti, onun istehsal və kommertiya fəaliyyətinin bütün aspektləri haqqında etibarlı informasiyanın formalaşmasına əlverişli şərait formalaşdırır.

Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, 1992-ci ildən başlayaraq ölkə kiçik və orta sahibkarlıq müəssisəsiləri ödənilmə dərəcəsiindən asılı olaraq pul gəlirlərini mühasibat uçotunda iki variantdan (kassa metodu; köçürmə prinsipi) birini seçməklə əks etdirir (Səbzəliyev S.M. 2013: s:24).

Ancaq, bazar münasibətlərinin inkişafı və kiçik və orta sahibkarlıq müəssisəsiləri arasında ödəmə-maliyyə intizamının möhkəmləndirilməsi ilə əlaqədar müasir dövrdə kiçik sahibkarlıq subyektləri istisna olmaqla pul gəlirlərinin uçotda əks etdirilməsinin köçürmə prinsipinə üstünlük verilir. Mövcud qanunvericiliyə görə kiçik və orta sahibkarlıq müəssisəsiləri pul gəlirlərinin uçotda əks etdirilməsi metodunu sərbəst seçir. Praktikada pul gəlirlərinin uçotda əks etdirilməsinin köçürmə prinsipindən istifadə olunması debitor borclarının səviyyəsinin düzgün qiymətləndirilməsi, maliyyə hesabatı istifadəçilərinin müxtəlif bloklarının maraqları baxımından sahibkarlıq müəssisəsinin real əmlak və maliyyə vəziyyəti, onun istehsal və kommertiya fəaliyyətinin son maliyyə nəticələri

haqqında etibarlı informasiyanın formalaşması ilə bağlı bəzi problemləri həll etməyə imkan verir. Zənnimizcə, yuxarıda sözügedən prinsipin praktikada tətbiqi vergi orqanlarının təmsalında həm dövlətin və həm də mülkiyyətçilərin maraqları baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir və eləcə də təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommertiya fəaliyyətinin son maliyyə nəticələrinin düzgün hesablanmasına və mənfəətin maksimal qiymətdə uçotda əks etdirilməsinə əlverişli şərait formalaşdırır. Ancaq, müasir dövrdə yüklənmiş məhsullara, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərə görə hesablaşma sənədlərinin sifarişçilərə təqdim edilməsi dərəcəsiindən asılı olaraq kiçik və orta sahibkarlıq müəssisəsinin pul gəlirlərinin uçotda əks etdirilməsinin ehtiyatlılıq prinsipi köçürmə prinsipinin tələbləri ilə ziddiyyət təşkil edir.

Doğrudan da, beynəlxalq praktikada olduğu kimi ölkə uçot sistemində də iqtisadiyyatın transformasiyası dövründə kiçik və orta sahibkarlıq müəssisəsinin pul gəlirlərinin tanınması problemi ön plana çıxır və bu fakt Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində xüsusi vurğulanır.

Fikrimizcə, bazar münasibətləri şəraitində kiçik və orta sahibkarlıq müəssisəsinin pul gəlirlərinin uçotda əks etdirilməsinin köçürmə prinsipinin tətbiqi mühasibat balansının passivinin ayrı-ayrı maddələrinin və bölmələrinin müəyyən qədər təhrif olunmasına gətirib çıxarır. Yüklənmiş məhsullara, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərə görə mülkiyyət hüququ satıcıdan alıcıya keçdiyi zaman debitor borcları yaranır və onların bir qayda olaraq mühasibat balansının aktivində əks etdirilməsi hüquqi baxımdan borclunun düzgün göstərilməsi və kiçik və orta sahibkarlıq müəssisəsinin gələcək pul axınlarının proqnozlaşdırılması zərurətilə bağlı olur. Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, təmin olunmamış və ya hələ qazanılmamış mənfəətin məbləğinin balansın passivində sadəcə olaraq əks etdirilməsi hüquqi baxımdan satıcının ona olan iddiasını(hüququnu) ifadə edir. Ancaq, təmin olunma dərəcəsiindən asılı olmayaraq mənfəətin mühasibat balansında əks etdirilməsi vergilərin və dividendlərin ödənilməsinə tələb edir. Aydınır ki, dövriyyə vəsaitləri çatışmadıqda kiçik və orta sahibkarlıq müəssisəsi belə ödəmələri vaxtında həyata keçirə bilmir.

Praktikadan bəllidir ki, təsərrüfat əməliyyatlarının ikili xarakter daşması ilə əlaqədar olaraq gəlir və xərclərin uçotda əks etdirilməsi və onların tanınması vaxtı ilə bağlı müəyyən ziddiyyətlər formalaşır. Zənnimizcə, mülkiyyət hüququnun satıcıdan alıcıya keçməsindən və alıcı tərəfindən maddi qiymətlilərin dəyərinin ödənilməsindən sonra gəlir və xərclərin mühasibat uçotunda əks etdirilməsi və onların tanınması vaxtı ilə bağlı yaranan ziddiyyətlər müvəffəqiyyətlə həll oluna bilər. Kiçik və orta sahibkarlıq müəssisəsinin pul gəlirlərinin uçotda əks etdirilməsinin və tanınmasının kassa metodunun tətbiqi zamanı da müəyyən təhriflər baş verir. Məhz bunu nəzərə alan xarici ekspertlər ölkə uçot sistemini kiçik və orta sahibkarlıq müəssisəsinin pul gəlirlərinin, onun istehsal və kommersiya fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin təhrif olunmasına bilavasitə şərait yaratdığı üçün tənqid edir. Ancaq, iqtisadi şəraitin dəyişməsi və uçotda müəyyənlik prinsipinin tətbiqi ilə əlaqədar həmin göstəricilərin səviyyəsinin yüksəlməsi xarici ekspertlər tərəfindən mənfi faktor kimi vurğulanır. Həqiqətən də, məhsulun yüklənməsi prinsipi üzrə pul gəlirlərinin uçotda əks etdirilməsi zamanı vəsaitin daxilolma ehtimalı minimum olduğundan kiçik və orta sahibkarlıq müəssisəsinin pul gəlirləri və mənfəəti ümitsiz daxilolmalar kimi səciyyələndirilir. Məhz buna görə də, hüquqi qaydaların gözlənilməsi, obyektiv iqtisadi göstəricilərin formalaşdırılması, mühasibat uçotunun konservatizm və məzmunun formadan üstünlüyü prinsiplərinin tələblərinin yerinə yetirilməsi məqsədilə gəlir və xərclərin uçotda əks etdirilməsinin köçürmə metoduna yeni aspektdən yanaşmağı tələb edir. Zənnimizcə, yeni aspektdə işlənib hazırlanan yanaşma metodu aşağıdakıları əhatə edə bilər (Salahov Ə.S., Mehdiyev V.M. 2016: s.266).

- 1) pul gəlirlərinin mühasibat uçotunda əks etdirilməsi müddətinin dəqiqləşdirilməsi;
- 2) kiçik və orta sahibkarlıq müəssisəsinin pul gəlirlərinin məzmun və forma baxımından dəyər ifadəsində qiymətləndirilməsi;
- 3) pul gəlirlərinin əldə edilməsi ilə bağlı həyata keçirilən əməliyyatları qeydə alan sintetik uçot hesablarının müəyyən olunması;
- 4) pul gəlirləri, istehsal xərcləri və mənfəət arasında olan uyğunluğun təmin edilməsi;

Bir faktı qeyd etmək yerinə düşər ki, istər xarici və istərsə də post-sovet məkanı ölkələrinin iqtisadçı-alimlərinin son zamanlar dərc edilən elmi-tədqiqat əsərlərində mühasibat uçotunun konservatizm (ehtiyatlılıq) prinsipinin üstünlükləri birmənalı şəkildə vurğulanır. Doğrudan da, mənfəət və zərərlərin, gəlir və xərclərin, aktiv və passivlərin formalaşmasında müstəsna əhəmiyyət kəsb edən konservatizm prinsipinin tələblərinin ölkə uçot praktikasında ardıcıl tətbiqi təsərrüfat subyektlərinin əmlak və maliyyə vəziyyəti, onların istehsal və kommertiya fəaliyyətinin gəlirliliyi haqqında etibarlı informasiyanın yaranmasına əlverişli şərait formalaşdırır. Mühasibat uçotunun konservatizm prinsipinin daha dəqiq şərhı isə Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartlarının “Maliyyə hesabatının hazırlanması və tərtibi prinsipləri” adlı bölməsinin 37-ci maddəsində verilir.

Bəllidir ki, bazar münasibətləri şəraitində müxtəlif mülkiyyət münasibətlərinə mənsub təsərrüfat subyektləri özlərinin istehsal, maliyyə, investisiya və kommertiya fəaliyyətini qeyri-müəyyənlik və risk şəraitində həyata keçirir. Məsələn, müasir dövrdə əsas vəsaitlərin faydalı xidmət müddətinin müəyyənləşdirilməsi və debitor borclarının alınması imkanlarının qiymətləndirilməsi qeyri-müəyyənliklə müşayiət olunur. Aydındır ki, qeyri-müəyyənlik və risk şəraitində təsərrüfat subyektləri aktiv və passivlərini düzgün qiymətləndirmək, eləcə də maliyyə nəticələrini dəqiq hesablamaq imkanına malik olmur. Konservatizm prinsipinin tələblərinə görə kiçik və orta sahibkarlıq müəssisəsinin aktiv və passivləri aşağıdakı kimi qiymətləndirilir və uçotda əks etdirilir (Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi Kollegiyasının 18.10.2018-ci il tarixli, Q-09 sayılı Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına, Kiçik və Orta Sahibkarlıq Subyektləri üçün Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına və İctimai Sektor üçün Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartlarına uyğun olaraq memorial order forması əsasında sintetik uçotun aparılması Qaydası”).

1) kiçik və orta sahibkarlıq müəssisəsinin aktivləri minimal qiymətlərlə uçotda əks etdirilir;

2) passivlər maksimal qiymətlərlə uçotda əks etdirilir;

3) təsərrüfat subyektləri istehsal və kommertiya əməliyyatlarına sərf etdiyi xərcləri həmin hesabat dövründə uçotda əks etdirir;

4) kiçik və orta sahibkarlıq müəssisəsinin pul gəlirləri yarandığı hesabat dövründə köçürmə prinsipi əsasında uçotda əks etdirilir.

Məlum olduğu kimi, mühasibat uçotunun konservatizm prinsipi baş vermiş təsərrüfat əməliyyatlarının uçotda əks etdirilməsi qaydasını müəyyən etməyə, kiçik və orta sahibkarlıq müəssisəsinin real əmlak və maliyyə vəziyyətini, onun istehsal və kommersiya fəaliyyətinin son maliyyə nəticələrini obyektiv qiymətləndirməyə, mənfəət və zərərlərin məbləğinin hesabat dövrləri arasında bölüşdürülməsi mexanizmini təkmilləşdirməyə imkan verir. Doğrudan da, mühasibat uçotunun konservatizm prinsipi kiçik və orta sahibkarlıq müəssisəsinin maliyyə nəticələrinin həcminə bilavasitə təsir göstərdiyindən, onun ölkə uçot praktikasında ardıcıl tətbiqi maliyyə hesabatı informasiyasının müxtəlif istifadəçiləri blokunun maraqlarını ifadə edir. Məsələn, konservatizm prinsipi kiçik və orta sahibkarlıq müəssisəsinin maliyyə sabitliyini, ödəmə qabiliyyətini və onun kapitalının qorunub saxlanılmasını təmin etdiyindən, mülkiyyətçilər sözügedən prinsipin ardıcıl olaraq ölkə uçot praktikasında tətbiqini məqsədəuyğun sayır. Praktikadan bəllidir ki, idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi həmişə müəyyən risklə bağlı olur. Bu səbəbdən, ölkə uçot praktikasında konservatizm prinsipinin ardıcıl tətbiqi gizli maliyyələşdirmə mənbələrini aşkar etməyə və kiçik və orta sahibkarlıq müəssisəsi rəhbərliyi tərəfindən düzgün olmayan idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi riskini azaltmağa imkan verir. KOS müəssisəsinin idarə heyəti və menecerlər təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin son maliyyə nəticələrinə görə mükafatlandırıldıqda, mühasibat uçotunun konservatizm prinsipinin praktikada tətbiqi onlar üçün elə də maraqlı olmur. Konservatizm prinsipi kiçik və orta sahibkarlıq müəssisəsinin likvidlik göstəricilərini və digər maliyyə əmsallarını düzgün hesablamağa imkan verdiyindən, investorlar və kreditorlar bütün hallarda ölkə uçot praktikasında sözügedən prinsipdən istifadəni məqbul hesab edir. Dövlət strukturları vergi orqanlarının simasında birmənalı şəkildə konservatizm prinsipinin əleyhinə çıxış edir. Doğrudan da, konservatizm prinsipinin ölkə uçot praktikasında ardıcıl tətbiqi vergitutulan bazanın məbləğinin və büdcəyə ödəmələrin həcmiminin azalmasına səbəb olur.

Məsələyə bu prizmadan yanaşan dövlət strukturları haqlı olaraq mühasibat uçotunun konservatizm prinsipinin praktikada tətbiqinə ciddi səy göstərmir.

Mühasibat uçotunun konservatizm prinsipinin tətbiqi özünün iqtisadi və hüquqi bazasına (köklərinə) söykənir. Konservatizm prinsipinin iqtisadi bazası dedikdə, əmlakın idarə olunması funksiyasının mülkiyyət hüququndan ayrılması başa düşülür. Bəllidir ki, bağlanmış müqavilələrin sayının, təsərrüfat əməliyyatlarının və maliyyə hesabatı informasiyasının həcmnin artması və iqtisadi proseslərin mürəkkəbləşməsi ilə əlaqədar olaraq mülkiyyətçilər əmlakın idarə olunması funksiyasını xüsusi təhsil almış insanlara, daha dəqiq desək, menecerlərə verir. Menecerlər isə özlərini müxtəlif növ təsadüflərdən və qeyri-müəyyənliklərdən, eləcə də düzgün olmayan idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi riskindən daim sığortalamağa çalışır. Məhz buna görə də, menecerlər təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommertiya fəaliyyətinin son maliyyə nəticələri haqqında informasiyanın optimal variantda formalaşması və təqdim edilməsində maraqlı olur. İri banklar, investor və kreditorlar isə verilən borcların geri qaytarılmaması riskindən özlərini qorumaq üçün kiçik və orta sahibkarlıq müəssisəsinin real əmlak və maliyyə vəziyyəti, onların istehsal və kommertiya fəaliyyətinin gəlirliliyi haqqında obyektiv və etibarlı informasiya əldə etməyə çalışır. Məsələyə bu aspektdən yanaşdıqda maliyyə hesabatının formalaşmasının əsas prinsiplərindən biri sayılan konservatizm konsepsiyasının müasir dövrdə ölkə uçot sistemində geniş tətbiqi tamamilə məntiqli və qanunauyğun görünür.

Mühasibat uçotunun normativ-hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi, baş vermiş təsərrüfat əməliyyatlarının qiymətləndirilməsi və vaxt amilinin rolu nəzərə alınmaqla onların uçotda əks etdirilməsi məsələsini həll etməyə əlverişli şərait yaradan konservatizm prinsipinin bəzi elementləri “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda və Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində qismən öz əksini tapır. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin əmri ilə təsdiq edilmiş “Sahibkarlıq subyektlərində mühasibat hesabatları və onların tərtibi qaydaları haqqında Əsasnamə”də və “Sahibkarlıq subyektlərində mühasibat uçotunun tətbiqinə dair təlimat”da da konservatizm prinsipinin tələbləri xüsusi

vurğulanır. Konservatizm prinsipinin tələblərinə görə il ərzində qiymətdən düşmüş, mənəvi cəhətdən köhnəlmiş və ilkin keyfiyyətini itirmiş maddi qiymətlilər (xammal və materiallar, hazır məhsullar və əmtəələr) mühasibat balansında hesabat ilinin sonuna mümkün satış qiyməti ilə əks etdirilir. Həmin prinsipin tələblərinə görə ödənilmə müddəti keçmiş debitor borcları və qaytarılması real olmayan borclar ehtiyatda saxlanılır. Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, aktivlərin minimal qiymətləndirilməsi qaydasının praktikada ardıcıl tətbiq edilməsinə baxmayaraq, sonuncu prinsipə real təcrübədə rast gəlinmir.

“Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa müvafiq olaraq təsərrüfat subyektlərinin sərəncamında olan əmlak maya dəyəri və ya alış qiyməti ilə uçotda əks etdirilir. Əmlak kiçik və orta sahibkarlıq müəssisəsinin özü tərəfindən istehsal edildikdə onun qiyməti hazırlanma dəyərinə uyğun müəyyən olunur. Əvəzsiz əldə edilən əmlak isə mədaxil olunma tarixinə bazar qiyməti ilə qiymətləndirilir. Ancaq, praktikada qiymətləndirmənin Azərbaycan Respublikasının uçot qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş digər metodlarından və üsullarından da istifadə edilə bilər. Bu isə, öz növbəsində, ölkə qanunvericilik sistemində mühasibat uçotunun konservatizm prinsipinin bəzi elementlərinin tanınmasını bir daha sübut edir (Sadiqov Ə.A. 2012: s.63).

Mühasibat uçotunun konservatizm prinsipinin tələbləri “Kiçik və orta sahibkarlıq müəssisəsinin uçot siyasəti haqqında Əsasnamə”də, “Əsas vəsaitlərin uçotu”, “Materialların uçotu” və “Xalis aktivlərin uçotu” haqqında təlimatlarda daha tam formada öz əksini tapır. Ölkə uçot təcrübəsində konservatizm prinsipinin tələblərinin ardıcıl müşahidə olunması ona gətirib çıxarır ki, kiçik və orta sahibkarlıq müəssisəsi aktivlərinin cari qiyməti ilə onların uçot qiyməti arasında olan fərq zərər kimi qəbul edilir və xərclərə silinir. Praktikada əsas vəsait obyektlərinin dəyərini bazar qiymətlərinə uyğunlaşdırmaq məqsədilə onların ildə bir dəfədən çox olmamaq şərti ilə yenidən qiymətləndirilməsi prosesi həyata keçirilir. Əsas vəsait obyektlərinin qalıq dəyəri onların təzələnməsinə sərf edilən məsrəflərin məbləğindən yüksək olduqda, qiymətlər arasında olan fərq zərəre silinir. Qiymətdən düşmüş, mənəvi cəhətdən köhnəlmiş material ehtiyatları mühasibat balansında

mümkün satış qiyməti ilə əks etdirilir. Maddi qiymətlilərin mümkün satış qiyməti onların alış dəyərindən aşağı olduqda, yaranan qiymət fərqi maliyyə nəticələrinə aid edilir. Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, mühasibat uçotunun konservatizm prinsipi debitor borclarına münasibətdə də istifadə edilir. Mühasibat balansının tərtibi və təsdiqi arasında olan vaxt intervalında debitorların ödəmə qabiliyyətli olmadığı aşkar edildikdə, belə zərərlər hesabat dövründə uçotda əks etdirilir.

Bir faktı qeyd etmək yerinə düşər ki, “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda və qüvvədə olan digər normativ sənədlərdə mühasibat uçotunun təşkili, aparılması və maliyyə hesabatının tərtib olunmasının əsas prinsiplərindən biri sayılan konservatizm prinsipi praktikada heç də həmişə ardıcıl tətbiq edilmir. Aydınır ki, belə bir vəziyyət ilk növbədə mühasibat uçotunun təşkili və maliyyə hesabatının tərtibi zamanı vergi qanunvericiliyinin tələblərinin daim nəzərə alınması ilə əlaqədar ola bilər. Sözügedən məsələ üzrə peşəkar təkliflərin və elmi cəhətdən əsaslandırılmış konsepsiyaların olmaması mühasibat uçotunun konservatizm prinsipinin praktikada sistemli şəkildə tətbiqinə mane olur.

2.2. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərində mühasibat (maliyyə) hesabatlarının tərtibi prosesində sadələşdirilmiş formaların uçotu xüsusiyyətləri və təhlili

Aparılan tədqiqatlardan məlum olduğu kimi, məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan mənfəətin amillə təhlilinin mövcud metodikası bazar münasibətləri şəraitində “məsrəf-satışın həcmi-mənfəət” göstəriciləri arasında olan funksional asılılığı əsaslandırılmış şəkildə nəzərə almağa imkan vermir. Bəllidir ki, təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommertiya fəaliyyətinin son maliyyə nəticəsi sayılan mənfəətin formalaşmasında həlledici rol oynayan maya dəyəri göstəricisinin səviyyəsi məhsul (iş və xidmətlər) buraxılışı və satışı həcmindən artmasından (azalmasından) asılı olaraq bütövlükdə dəyişikliyə məruz qalır. Ancaq, maya dəyərinin strukturuna nəzər saldıqda, məhsul buraxılışı və satışı həcmindən artması ilə əlaqədar olaraq istehsal məsrəflərinin yalnız müəyyən qisminin (material məsrəfləri, əmək haqqı xərcləri, amortizasiya ayırmaları) dəyişdiyi tamamilə aydın

görünür. Məhz buna görə də məhsul istehsalı və satışı həcmnin dəyər ifadəsində artımı zamanı şərti-sabit məsrəflərin müəyyən vaxt intervalında dəyişməz qalması son nəticədə məmulat vahidinə sərf edilən xərclərin azalmasına səbəb olur.

Nəzəriyyə və beynəlxalq praktikadan bəllidir ki, kiçik və orta sahibkarlıq müəssisəsinin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin son maliyyə nəticəsi hesab edilən mənfəətin şərti-sabit və dəyişən məsrəflərdən asılılığının öyrənilməsi idarəetmə və marjinal təhlilin imkanlarını xeyli genişləndirir. Son dövrlərdə Qərbi ölkələrində məsrəflərin dəyişən və şərti-sabit xərclərə bölgüsünü nəzərdə tutan və mənfəətin təhlilinin marjinal gəlir kateqoriyasına əsaslanan metodikasına üstünlük verilir. Bu metodika bazar münasibətləri inkişaf etmiş ölkələrdə geniş tətbiq olunur. Doğrudan da, bazar iqtisadiyyatının atributu sayılan direkt-kostinq sistemi mühasibat uçotunun, maliyyə təhlilinin və əsaslandırılmış idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi proseduralarının yüksək səviyyədə inteqrasiya olunmasına əlverişli şərait formalaşdırır. Müxtəlif mülkiyyət münasibətlərinə mənsub təsərrüfat subyektlərində direkt-kostinq sisteminin tətbiqi zamanı məsrəflərin şərti-sabit və dəyişən xərclər blokuna bölünməsi analitik hesablamalarda mühüm iqtisadi parametr sayılan marjinal gəlir göstəricini müəyyən etməyə imkan verir. Marjinal gəlir göstəricisi məhsul (iş və xidmətlər) satışından əldə edilən pul gəlirləri ilə dəyişən məsrəflərin fərqi kimi və ya məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan mənfəətlə şərti-sabit xərclərin cəmi şəklində ifadə olunur. Beynəlxalq praktikada isə marjinal gəlir göstəricisini reallaşdırılmış məhsulun miqdarı ilə məhsul vahidinə düşən marjinal gəlir dərəcəsinin hasili şəklində hesablamaq və qiymətləndirmək maliyyə hesabatlarının və iqtisadi təhlilin imkanları baxımından daha məqsəddə uyğun sayılır (<https://www.ifrs.org> - IFRS for SMEs. 2015).

$$M_s = S_{mm} \times M_{gd} - S_x = S_{mm}(Q - D_x) - S_x \quad (2.1)$$

burada, M_s - məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan mənfəəti, S_{mm} - satılmış məhsulun miqdarını, M_{gd} - məhsul vahidinə düşən marjinal gəlir dərəcəsinə, Q - məhsulun satış qiymətini, D_x - dəyişən məsrəfləri, S_x - isə şərti-sabit xərclərin illik məbləğini göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq praktikada (2.1) formulasından yalnız bir nomenklaturalı istehsallarda məhsul (iş və xidmətlər)

satışından yaranan mənfəətin amilli təhlilində istifadə olunur. Bu zaman reallaşdırılan məhsulun (iş və xidmətlərin) miqdarının, onun satış qiymətinin, dəyişən və şərti-sabit xərclərin ümumi məbləğinin dəyişməsinin konkret növ məhsul satışından yaranan mənfəətə təsirini hesablamaq və qiymətləndirmək praktiki cəhətdən heç bir çətinlik törətmir.

$$M_S = P_{MS} \times \overline{D_u - S_x} \quad (2.2)$$

burada, P_{ms} -məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan pul gəlirlərini, $\overline{D_y}$ - isə məhsul (iş və xidmətlər) satışından əldə edilən pul gəlirlərində marjinal gəlirin xüsusi çəkisinin orta kəmiyyətini göstərir. Bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, marjinal gəlirin xüsusi çəkisinin orta kəmiyyəti müxtəlif faktorların təsiri nəticəsində dəyişə bilər: 1) məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan ümumi pul gəlirlərinin tərkibində konkret növ məhsul (iş və xidmətlər) satışından əldə edilən pul gəlirlərinin xüsusi çəkisinin dəyişməsi; 2) konkret növ məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan pul gəlirlərinin tərkibində marjinal gəlirin xüsusi çəkisinin artması (azalması); Məhsul satışından yaranan pul gəlirlərinin ümumi məbləği satış qiymətindən, məhsul satışının həcmindən (H_{sm}) və onun strukturundan (UD) asılı olaraq dəyişikliyə məruz qalır. Bu halda, çoxkomponentli istehsallarda məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan mənfəətin amilli təhlili modeli aşağıdakı formanı alır:

$$M_S = \sum(H_{SM} \times UD \times Q) \times \left(D_U \times \frac{Q - D_x}{Q}\right) - S_X \quad (2.3)$$

Praktikada, (2.3) modelinin köməyi ilə satılmış məhsulun (iş və xidmətlərin) natural ifadədə miqdarının, onun satış qiymətinin və strukturunun dəyişməsinin, eləcə də dəyişən məsrəflərin və şərti-sabit xərclərin ümumi məbləğinin artmasının (azalmasının) məhsul satışından yaranan mənfəətə təsirini hesablamaq və qiymətləndirmək heç də çətin olmur.

Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, çoxkomponentli istehsallarda məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan mənfəətin mütləq məbləğinin dəyişməsinə səbəb olan amillərin təsirinin hesablanması və qiymətləndirilməsi bir neçə mərhələdə aparılır:

1) Konkret növ məhsulun (iş və xidmətlərin) satış qiymətində marjinal gəlirin xüsusi çəkisinin hesablanması;

2) Kiçik və orta sahibkarlıq müəssisəsi üzrə məhsul (iş və xidmətlər) satışından əldə edilən ümumi pul gəlirlərinin tərkibində biznes-plan üzrə marjinal gəlirin xüsusi çəkisinin orta kəmiyyətinin müəyyən edilməsi:

3) Məhsul (iş və xidmətlər) satışı həcmnin biznes-plana nisbətən dəyişməsi hesabına mənfəətin mütləq məbləğində baş vermiş artımın (azalmanın) faktiki kəmiyyətinin hesablanması;

4) Satılmış məhsulun (iş və xidmətlərin) strukturunun dəyişməsinin mənfəətin mütləq kəmiyyətinə təsirinin hesablanması;

5) Məhsulun (iş və xidmətlərin) satış qiymətinin dəyişməsinin mənfəətin mütləq məbləğinə təsirinin hesablanması və qiymətləndirilməsi;

6) Satılmış məhsulun (iş və xidmətlərin) faktiki strukturu və qiyməti, eləcə də məmulat vahidinə sərf edilən dəyişən məsrəflərin ümumi məbləği nəzərə alınmaqla marjinal gəlirin xüsusi çəkisinin fərdi və orta kəmiyyətinin hesablanması və qiymətləndirilməsi;

Ancaq, marjinal gəlir kateqoriyasından istifadə edilməklə aparılan təhlilin nəticələrini ölkə kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrində ənənəvi metodika vasitəsilə həyata keçirilən təhlilin nəticələri ilə müqayisə etdikdə onların arasında ciddi fərqlərin olduğu meydana çıxır. Belə ki, satışın həcmi və strukturu kimi faktorlar məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərində bilavasitə təsir göstərdiyindən, beynəlxalq praktikada marjinal gəlir kateqoriyasından istifadə edilməklə həyata keçirilən mənfəətin təhlili prosesində sözügedən amillərin təsirinin qiymətləndirilməsinə xüsusi fikir verilir. Məhz buna görə də, məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan mənfəətin mütləq məbləğinin dəyişməsinə təsir göstərən amillərin real kəmiyyəti arasında nəzərə çarpacaq dərəcədə fərqlər formalaşır. Bunu aşağıdakı cədvəlin məlumatlarından və onların əsasında aparılan iqtisadi təhlilin nəticələrindən bilavasitə görmək olar.

Cədvəlin məlumatlarından məlum olduğu kimi, fəaliyyətini öyrəndiyimiz təsərrüfat subyekti üzrə 2019-cu ildə 2018-ci ilə nisbətən məhsul (iş və xidmətlər)

satışından yaranan mənfəətin mütləq məbləği 465 mln.manat (6432-5967) və ya 7,8% ($465:5967 \times 100$) yüksəlmişdir. Bu artım, ilk növbədə, ənənəvi qayda üzrə məhsul satışından yaranan mənfəətin müəyyən olunması metodikasına daxil edilən hər bir elementin dəyişməsi hesabına baş vermişdir:

1) satılmış məhsulun (iş və xidmətlərin) həcmi və strukturunun dəyişməsi ($6093-5967 = +126$ mln.manat);

2) məhsul (iş və xidmətlər) satışının ümumi həcmnin dəyişməsi hesabına

$$(5967 \times \left(\frac{32200}{31750} \times 100 - 100 \right) : 100 = +84,1 \text{ mln/manat});$$

3) reallaşdırılan məhsulun (iş və xidmətlərin) strukturunun dəyişməsi ($126-84,1 = +41,9$ mln.manat);

4) satılmış məhsulun (iş və xidmətlərin) tam maya dəyərinin dəyişməsi ($26107-26880 = -773$ mln.manat);

5) məhsulun (iş və xidmətlərin) smatış qiymətinin dəyişməsi ($33312-32200 = +1112$ mln.manat);

Beləliklə, həm ölkə kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrində və həm də beynəlxalq praktikada geniş tətbiq edilən metodikalar vasitəsilə aparılan təhlilin nəticələrini ümumiləşdirdikdə aşağıdakı mənzərə formalaşır.

Cədvəl 1: Satışdan yaranan mənfəətin təhili və qiymətləndirilməsi (mln.manatla)

Göstəricilər	2018	2019	2019-cu ilin qiyməti və maya dəyəri nəzərə alınmaqla məhsul satışının faktiki həcmi
A	1	2	3
1.Məhsul satışından əldə edilən pul gəlirləri	31750	33312	32200
2.Satılmış məhsulun tam maya dəyəri	25783	26880	26107
3.Məhsul satışından yaranan mənfəət	5967	6432	6093

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/> - Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumat

bazası əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəl 2: Məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan mənfəətin amilli təhlilinin nəticələrinin ümumiləşdirilməsi və müqayisəli qiymətləndirilməsi

Məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan mənfəətin mütləq məbləğinin dəyişməsinə təsir göstərən amillər	Variant I	Variant II
--	-----------	------------

A	1	2
1. Məhsul (iş və xidmətlər) satışının həcmi	+84,1	-125
2. Satılmış məhsulun (iş və xidmətlərin) strukturu	+41,9	+497
3. Məhsulun (iş və xidmətlərin) satış qiyməti	+1112	+1110
4. Reallaşdırılmış məhsulun (iş və xidmətlərin) tam maya dəyəri, o cümlədən	-773	-1017
4.1. Şərti-dəyişən məsrəflər	-	-405
4.2. Şərti-sabit xərclər	-	-612
YEKUNU	+465	+465

Mənbə: <https://www.stat.gov.az> - Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumat bazası əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəldə verilmiş variantların müqayisəsi göstərir ki, beynəlxalq praktikada geniş tətbiq edilən və marjinal gəlir kateqoriyasından istifadə edilməklə işlənib hazırlanan mənfəətin amilli təhlili metodikası “Mənfəət və zərərlər haqqında hesabat” formasının informasiya imkanları baxımından reallığı daha obyektiv əks etdirir. Çünki, bu metodika satışın həcmi, maya dəyəri və mənfəət göstəriciləri arasında olan funksional əlaqə və asılılığın sistemli tədqiqinə əlverişli şərait yaratmaqla maliyyə nəticələrinin formalaşması prosesinin səmərəli idarə olunmasını bilavasitə təmin edir. Ancaq, beynəlxalq praktikada geniş tətbiq edilən bu metodikanın maliyyə nəticələrinin formalaşmasının yalnız kəmiyyət tərəfini nəzərə alması sözügedən variantın iqtisadi səmərəliliyini xeyli azaldır.

2.3. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin daxili və maliyyə hesabat formalarının iqtisadi məzmunu və işlənib hazırlanması

Mühasibat uçotu, maliyyə və statistik hesabatların beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, onlardakı çoxlu sayda göstəricilərin ixtisar edilməsi ənənəvi qaydalardan fərqli olan və bazar iqtisadiyyatının tələblərinə cavab verən idarəetmə təhlilinin yeni metodikasının işlənib hazırlanmasını zəruri edir. Belə bir metodikanın işlənib hazırlanması biznesdə idarəetmə qərarlarının əsaslandırılması, bazarın tələbatına və özünün istehsal potensialına uyğun məhsul (iş və xidmətlər) istehsalı və satışı prosesində işgüzar tərəfdaşın düzgün seçilməsi, “məsrəf-satışın həcmi-mənfəət” göstəriciləri arasında olan funksional asılılıq və əlaqənin optimallaş-

dırılması kimi aktual problemlərin həllində müstəsna rol oynayır. Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, satışın həcmi, maya dəyəri və mənfəət göstəriciləri arasında olan qarşılıqlı əlaqənin sistemli təhlili məsrəflərin uçotunun bazar iqtisadiyyatının atributu sayılan və onların “şərti-dəyişən” və “şərti-sabit” xərclərə bölgüsünü nəzərdə tutan “direkt-kostinq” sisteminin tətbiqi zamanı mümkün olur. Doğrudan da, müasir dövrdə məsrəflərin uçotunun “şərti-dəyişən” və “şərti-sabit” xərclər bloku qaydasında təşkili iqtisadi təhlil prosesində çoxlu sayda alqoritmlər və hesablamalardan imtina olunmasına, qrafiklər və riyazi əyriyə vasitəsilə satışın həcmi, maya dəyəri və mənfəət göstəricilərinin səviyyəsinin dəyişməsinə operativ nəzarət edilməsinə əlverişli şərait formalaşdırır.

Bəllidir ki, şərti-sabit xərclər məhsul (iş və xidmətlər) satışından əldə edilən gəlirlərin mütləq məbləğinin dəyişməsindən asılı olmayaraq sabit qalır. İcarə haqqı, əsas fondların amortizasiyası, qeyri-maddi aktivlərin köhnəlməsi, inzibati idarə binalarının saxlanması xərcləri, istehsalın təşkili və texnologiyasının təkmilləşdirilməsi ilə bağlı qeyri-kapital xarakterli məsrəflər müasir dövrdə mütləq ifadədə təhlil edilən və qiymətləndirilən şərti-sabit xərclər blokunda birləşdirilir. Maya dəyərinin tərkibində böyük xüsusi çəkiyə malik olan ikinci qrup xərclər isə məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan gəlirlərin həcminə proporsional olaraq dəyişir. Əməyin ödənilməsinə mərsəflər, nəqliyyat xərcləri, məşğulluq fonduna, sosial və məcburi tibbi sığortaya ayırmalar, istehsal məqsədləri üçün istifadə edilən yanacaq və elektrik enerjisi, xammal və material xərcləri direkt-kostinq sisteminin tətbiqi və natamam maya dəyərinin hesablanması zamanı şərti-dəyişən xərclər blokuna aid edilir. Məsrəflərin göstərilən qayda üzrə təsnifləşdirilməsi, onların şərti-sabit və dəyişən xərclər blokuna bölünməsi bazar münasibətləri şəraitində “satışın həcmi-maya dəyəri-mənfəət” göstəriciləri arasında olan funksional asılılığı müəyyən etməyə və “rentabellik astanası” deyilən nöqtəni dəqiq hesablamağa imkan verir. İqtisadi ədəbiyyatlarda və elmi-tədqiqat işlərində bəzən bu nöqtə “satışın kritik nöqtəsi”, “zərərsizlik nöqtəsi” və “mənfəət və zərərlərin sınıma nöqtəsi” də adlandırılır. Məhz buna görə də, müasir dövrdə məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyəri qiymətin əmələ gəlməsinə və mənfəətin formalaşmasına bilavasitə təsir göstərən amillərdən

biri kimi daim diqqət mərkəzində dayanır, bu iqtisadi parametrin səviyyəsinin dəyişməsinə təsir göstərən daxili və xarici faktorlar hərtərəfli öyrənilir və qiymətləndirilir.

Yuxarıda deyilənlərdən məlum olduğu kimi, müasir bazar münasibətləri şəraitində məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərinin sistemli təhlili kompleks proses olmaqla həm istehsal resurslarından istifadənin effektivliyinin yüksəldilməsi ehtiyatlarının müəyyən edilməsinə və həm də menecmentin əsas obyektini kimi qiymətin tənzimlənməsinə, satışın həcmi və mənfəətin mütləq məbləğinin artırılmasına əlverişli şərait formalaşdırır. Ancaq, maya dəyərini xarakterizə edən iqtisadi parametrlərin “Mənfəət və zərərlər haqqında hesabat” formasında ümumiləşdirilmiş şəkildə verilməsi və sözügedən göstəricilərin bir sıra uçot registrləri arasında səpələnməsi mövcud informasiyanı operativ şəkildə qiymətləndirməyə imkan vermir. Məsrəflərin uçotunun və məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərinin təhlili metodikasının effektivliyinin kiçik və orta sahibkarlıq müəssisəsinin uçot siyasətindən asılılığı müxtəlif mülkiyyət münasibətlərinə mənsub təsərrüfat subyektləri üçün vahid metodikanın işlənilməsinə mane olur. Belə bir şəraitdə satışın həcmi, maya dəyəri, mənfəət və rentabellik kimi obyektiv dəyər göstəriciləri arasında olan funksional əlaqənin xarakterini araşdırmaq və sahibkarlıq fəaliyyətinin nəticələrini proqnozlaşdırmaq praktiki cəhətdən mümkün olmur.

Bir faktı qeyd etmək yerinə düşər ki, Qərbi ölkələrinə sahibkarlıq fəaliyyətinin nəticələrinin proqnozlaşdırılmasında və biznesdə idarəetmə qərarlarının əsaslandırılmasında marjinal təhlil və onun təşkili proseduralarına xüsusi önəm verilir. Müasir dövrdə marjinal təhlilin metodikası satışın həcmi, maya dəyəri və mənfəət göstəriciləri arasında olan funksional əlaqənin xarakterinin öyrənilməsinə və həmin parametrlərin hər birinin dəqiq müəyyən edilmiş kəmiyyətində digərinin proqnozlaşdırılmasına əsaslanır. 1930-cu ildə amerikalı mühəndis V.R.Ştrax tərəfindən proqnozlaşdırma metodu kimi təklif olunmuş bu üsul iqtisadi ədəbiyyatlarda və elmi-tədqiqat işlərində “satışın kritik həcmi” qrafiki adı ilə traktovka olunur. Post-sovet məkanı ölkələrində isə ilk dəfə olaraq sözügedən metodun mahiyyəti

N.Q.Çumaçenko və A.P.Zudilinin əsərlərində sistemli şəkildə işıqlandırılır (Хорин А.Н. 2011: с.57-62).

Yuxarıda deyilənlərdən məlum olduğu kimi, məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan pul gəlirlərinin mütləq məbləğinin dəyişməsindən asılı olaraq məsrəflərin şərti-sabit və dəyişən xərclər blokuna bölünməsi və marjinal gəlir kateqoriyasından istifadə Qərbi ölkələrində geniş tətbiq edilən marjinal təhlilin mahiyyətini və onun metodikasının əsasını təşkil edir. Bu istiqamətdə həyata keçirilən təhlil prosesində şərti-sabit xərclər mütləq ifadədə, dəyişən məsrəflər isə nisbi ifadədə (məhsul (iş və xidmətlər) satışından əldə edilən pul gəlirlərinin həcminə nisbətən, %-lə) təhlil edilir və qiymətləndirilir. Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, marjinal təhlil vasitəsilə satışın həcmi, maya dəyəri və mənfəət göstəriciləri arasında olan funksional əlaqənin xarakterinin dəqiq müəyyən edilməsi həm marketing təhlilinin mürəkkəb olan iki mühüm sualına (1. əgər məhsul buraxılışı və onun reallaşdırılmasından yaranan pul gəlirlərinin həcmi azalarsa mənfəət necə dəyişər?; 2. əgər qiymətlər yüksəlsə, maya dəyərinin səviyyəsi aşağı düşərsə, satışın həcmi azalarsa mənfəət necə dəyişər?) cavab verməyə əlverişli şərait yaradır və həm də təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin son maliyyə nəticələrinin sayca çox olmayan faktorlardan asılılığını öyrənməyə və onun formalaşması prosesini idarə etməyə imkan verir. Zənnimizcə, marketing təhlilinin sadalanan iki mühüm sualına düzgün cavab verilməsi məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan pul gəlirlərinin ümumi məbləğinin istehsal məsrəflərinə bərabər olduğu və rentabellik səviyyəsinin 0,00% təşkil etdiyi “mənfəət və zərərlərin sınma nöqtəsi”nin dəqiq hesablanılmasından sonra mümkün olur. “Mənfəət və zərərlərin sınma nöqtəsi” dəyər ifadəsində məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan pul gəlirlərinin elə bir məbləğini xarakterizə edir ki, qeyd edilən məbləğdən aşağı bütün hallarda təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyəti zərərlə nəticələnir. Bu metodun spesifikasiyasını daha yaxşı bilən analitiklər haqlı olaraq praktikada marjinal gəlir kateqoriyasına əsaslanan mənfəətin formalaşmasının təhlili metodikasına böyük maraq göstərir, satışın həcmi, maya dəyəri və mənfəət göstəriciləri arasında olan funksional asılılığın xarakterinin iki formada tərtib edilən qrafik vasitəsilə müəyyən edilməsini məqsəduyğun sayır.

Sözügedən göstəricinin hesablanması üçün Qərb ölkələrində müvəffəqiyyətlə tətbiq edilən müvafiq formulalar kompleksindən istifadə praktiki cəhətdən məqsəddə uyğun sayılır:

$$\begin{aligned} & \text{Məhsul (iş və xidmətlər) satışından əldə olunan gəlirlərin minimal məbləği (V}_M) = \\ & \frac{\text{Şərti sabit xərclərin faktiki kəmiyyəti (X}_S) \times \text{Məhsul (iş və xidmətlər) satışından əldə olunan gəlirlərin mütləq məbləği (V)}}{\text{Məhsul (iş və xidmətlər) satışından əldə olunan gəlirlərin mütləq məbləği (V)} - \text{Dəyişən məsrəflərin faktiki kəmiyyəti (X}_D)} \end{aligned} \quad (2.4)$$

Satışın həcmi, maya dəyəri və mənfəət göstəriciləri arasında olan funksional əlaqənin təhlili prosesində “mənfəət və zərərlərin sınma nöqtəsi”ndən başlayaraq yeni məhsul (iş və xidmətlər) satışından əldə edilən gəlirlərin minimal məbləğini müəyyən etmək üçün (2.4) formulasına bənzər digər formuladan istifadə olunur:

“Mənfəət və gəlirlərin sınma nöqtəsindən başlayaraq məhsul (iş və xidmətlər) satışından

$$\begin{aligned} & \text{əldə olunan gəlirlərin minimal məbləği (V}_{G\ddot{O}M}) = \\ & \frac{\text{Təsərrüfat subyektlərinin şərti sabit xərclərinin illik məbləği (X}_C)}{1 - \frac{\text{Məhsul (iş və xidmətlər) vahidinə düşən dəyişənlərin məsrəfləri (X}_{D.M.V.})}{\text{Məhsul (iş və xidmətlər) vahidinin qiyməti (Q}_{M.V.)}}} \end{aligned} \quad (2.5)$$

Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, bazar münasibətləri şəraitində şərti-sabit xərclərlə dəyişən məsrəflər arasında olan nisbəti dəyişdirməklə (təsərrüfat subyektlərinin maliyyə imkanları daxilində) məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan mənfəətin optimallaşdırılması məsələsini həll etmək olar. İqtisadi ədəbiyyatlarda və elmi-tədqiqat işlərində məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan mənfəətin mütləq məbləğinin istehsal məsrəflərinin faktiki kəmiyyətinə nisbəti “istehsal vasitəsinin effekti” adlandırılır. Praktikada “istehsal vasitəsinin effekti” göstəricisi aşağıdakı düsturun köməyi ilə müəyyən edilir:

$$\begin{aligned} & \text{İstehsal sisteminin effekti (V}_E) = \\ & \frac{\text{Məhsul (iş və xidmətlər) satışından əldə olunan gəlirlər (ƏDV və aksizlər daxil edilmədən) (V)}}{\text{Dəyişən xərclərin faktiki kəmiyyəti (X}_D)} \\ & \frac{\text{Məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan mənfəət (M}_S)}{\text{Məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan mənfəət (M}_S)} \end{aligned} \quad (2.6)$$

Deyilənlərdən məlum olduğu kimi, müasir dövrdə satışın həcmi, maya dəyəri və mənfəət göstəricilərinin idarə edilməsinin direkt-kostinq sistemi istehsal məsrəflərinin müxtəlif əlamətlər üzrə təsnifləşdirilməsini (1. mənfəətin formalaşmasındakı

roluna görə; 2. istehsalın həcmindən asılılığına görə; 3. maya dəyərində daxil edilməsi üsullarına görə) və onların şərti-sabit və dəyişən xərclər blokuna bölgüsünü nəzərdə tutur. Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, inkişaf etmiş əksər Qərbi ölkələrinin qanunvericiliyində, uçotun təşkilinə dair mövcud qayda və təlimatlarda məsrəflərin şərti-sabit və dəyişən xərclər blokuna bölgüsü və onların dəqiq təsnifatı nəzərdə tutulmur. Məhz buna görə də, hər bir sahibkar satışın həcmi, maya dəyəri və mənfəət göstəricilərinin tənzimlənməsi prosesində həmin qayda və təlimatlardan öz maraqları çərçivəsində istifadə edir. Maksimum mənfəət əldə etməyə maraqlı olan sahibkarlar bir qayda olaraq şərti-sabit xərclərin ümumi səviyyəsinin aşağı salınması ehtiyatlarını dərinlən öyrənməyə cəhd göstərir. Bu məqsədlə onların qabaqcadan hesablanması aparılır və nöbəti büdcə ilinə daxil edilir. İstehsalın həcmindən asılı olmayaraq müəyyən müddət ərzində sabit qalan ümumtəsərrüfat qaimə xərcləri isə həmin dövrün xərcləri kimi qeyri-istehsal xərcləri ilə birlikdə məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan pul gəlirlərinin (əlavə dəyər vergisi və aksizlər daxil edilmədən) ümumi məbləğindən çıxılır. Dəyişən xərclər üzrə maya dəyərində kalkulyasiyası, yəni direkt-kostinq sistemi yalnız daxili idarəetmədə istifadə olunur. Kənar hesabatların tərtibi zamanı bəzi ədəbiyyatlarda “abzorpşen-kostinq” sistemi kimi traktovka edilən maya dəyərində kalkulyasiyası metodu tətbiq edilir. Bu sistemin tətbiqi prosesində həm dəyişən və həm də şərti-sabit xərclərin hamısı istehsal maya dəyərində daxil edilir və bu xərclər “məhsula çəkilən xərclər” adlanır. Qeyri-istehsal xərcləri isə dövrü xərclər kimi gəlirdən çıxılır. Zənnimizcə, maya dəyərində kalkulyasiya edilməsinin hər iki metodunun oxşar və fərqli cəhətlərinin sadalanması mühasibat uçotu və hesabatlarının beynəlxalq standartlarının tətbiqi şəraitində onların mahiyyətini dərinlən başa düşməyə əlverişli şərait yarada bilər. Sözügedən metodların praktikada ardıcıl tətbiqi nəticəsində menecerlər və sahibkarlar aşağıdakı situasiyalarla daim üzləşir:

1) istehsalın həcmi satışın həcmindən artıq olduqda “abzorpşen-kostinq” sistemində mənfəət çox alınır;

2) satışın həcmi istehsalın həcmindən çox olan hallarda “direkt-kostinq” sistemində mənfəət çox alınır;

3) istehsalın və satışın həcmi bərabər olduqda isə hər iki sistemdə mənfəət eyni olur.

Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, hər iki sistem üzrə alınan xalis gəlir göstəricilərinin fərqi bir-birilə (əmtəə-material qiymətlilərinin dəyərinin dəyişməsi) \times (ümumtəsərrüfat qaimə xərclərinin dərəcəsi) (2.7) formulası vasitəsilə uzlaşır. Bu formula müəyyən dövr ərzində ümumtəsərrüfat qaimə xərclərinin dərəcəsi sabit qaldıqda praktiki cəhətdən məqbul sayılır. Bütövlükdə götürdükdə isə, sözügedən sistemlər arasında olan aşağıdakı fərqlərin mövcud olduğu cədvəldən daha aydın görünür.

Cədvəl 3: “Direkt-kostinq” və “abzorpşen-kostinq” sistemlərinin oxşar və fərqli cəhətlərinin təsnifatı

“Direkt-kostinq” sistemi	“Abzorpşen-kostinq” sistemi
a) Satışın həcmi istehsalın həcmindən artıq olduqda xalis gəlir çox olur;	a) İstehsalın həcmi satışın həcmindən artıq olduqda xalis gəlir çox olur;
b) Daimi qaimə xərcləri istehsal maya dəyəri hesablanılarkən nəzərə alınmır;	b) Daimi qaimə xərcləri istehsal maya dəyəri hesablanılarkən nəzərə alınır;
v) Daxili hesabat üçün qəbul edilir;	v) Kənar hesabat üçün qəbul edilir;
q) Məhsul vahidinin satış qiymətini onun tam maya dəyərindən artımı fərqləndirir;	q) Ümumi mənfəət məbləği fərqlənir;

Mənbə: Sadiqov Ə.A., 2002: s.89.

Bir faktı qeyd etmək yerinə düşər ki, “direkt-kostinq” sisteminin tətbiqi zamanı istehsal məsrəflərinin şərti-dəyişən və şərti-sabit xərclər blokuna bölünməsi ümumi xərclərin hərəkət tənliyinin qurulmasını obyektiv zərurətə çevirir. Ümumi xərclərin hərəkət tənliyinin qurulması, onların aşağı və yuxarı hədd metodu üzrə şərti-dəyişən və şərti-sabit xərclər blokuna bölünməsi aşağıdakı hesablamalarla həyata keçirilir:

1) istehsal xərcləri və məhsul (iş və xidmətlər) istehsalının həcmi haqqında məlumatlardan istifadə etməklə istehsala və xərclərə uyğun maksimum və minimum hədd seçilir;

2) istehsalın həcmi və xərclər arasında olan səviyyə fərqi müəyyən edilir;

3) vaxt vahidi ərzində sərf edilən xərclərin fərfini həmin dövrdəki istehsalın artım tempinə bölməklə məhsul (iş və xidmətlər) vahidinə düşən xərc dərəcəsi hesablanılır;

4) şərti-dəyişən xərc dərəcəsini istehsalın maksimal (minimal) həcminə vurmaqla dəyişən xərclərin maksimal və minimal artımı təyin edilir;

5) ümumi məsrəflərdən dəyişən xərclərin mütləq ifadədə artım tempi çıxılmaqla şərti-sabit xərclərin artımı müəyyənləşdirilir;

6) ümumi xərclərin mütləq məbləğinin dəyişməsinin istehsalın ümumi həcmnin dəyişməsindən asılılığını əks etdirən (ümumi xərc artımı=daimi xərc artımı+məhsul vahidinə düşən dəyişən xərc artımı x istehsal həcmi artımı) (2.8) ümumi xərc tənliyi tərtib olunur. Müəyyən dövr ərzində sərf edilən xərclərin dəyişmə fərqi istehsalın ümumi həcmnin dəyişmə fərqinə bölməklə istehsal məsrəflərinin məhsul (iş və xidmətlər) istehsalı həcmnin dəyişməsinə reaksiya dərəcəsini müəyyən edən əmsal tapılır. Şərti-sabit xərclər üçün bu əmsalın mütləq kəmiyyəti sıfıra bərabər olur. Dəyişən xərclər üçün bu əmsal bütün hallarda sıfırdan böyük olur, $0 < K < 1$ olduqda deqressiv, $K = 1$ olduqda mütənasib, $K > 1$ olduqda isə progressiv reaksiya adlanır. Məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərinin aşağı salınması və istehsalın rentabellik səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün deqressiv xərclərin aşağı düşmə tempinin progressiv və mütənasib xərclərin artım tempini üstələməsi vacib şərtlərdən biri sayılır. Məhsul (iş və xidmətlər) istehsalının həcmi haqqında maksimal mümkün və faktiki məlumatlara əsaslanmaqla faydalı və əhəmiyyətsiz sabit xərclərin məbləğini müəyyənləşdirmək praktiki cəhətdən elə də çətinlik törətmir. Faydalı sabit xərclərin ümumi məbləğini hesablamaq üçün şərti-sabit xərclərin yekun məbləğini istehsalın maksimal həcminə bölüb, faktiki məhsul (iş və xidmətlər) istehsalı həcminə vurmaq tələb olunur. Praktikada, əhəmiyyətsiz xərclərin təhlili və qiymətləndirilməsi bütün qeyri-məhsuldar xərclərin araşdırılması ilə başa çatır. İstehsal məsrəflərinin dəyişən və şərti-sabit xərclərə, şərti-sabit xərclərin isə faydalı və əhəmiyyətsiz xərclərə bölünməsi “direkt-kostinq” sisteminin birinci xüsusiyyəti hesab edilir. İstehsal və maliyyə uçotunun birləşdirilməsi “direkt-kostinq” sisteminin ikinci xüsusiyyəti sayılır. Bu zaman mühasibat uçotu və maliyyə hesabatı elə təşkil olunur ki, “xərclər-istehsalın həcmi-mənfəət” sxeminə daxil olan hər bir elementə ardıcıl nəzarət etmək mümkün olur.

Deyilənlərdən məlum olduğu kimi, müasir bazar münasibətləri şəraitində direkt-kostinq sisteminin tətbiqi xərclərin eyni vaxtda maya dəyərində bütövlükdə daxil edilməsini, dəyişən və şərti-sabit xərclərin uçotunun ayrılıqda aparılmasını, ehtiyatların qiymətləndirilməsi və gəlir səviyyəsinin müəyyən edilməsini, mühüm xərclərin təhlilinin aparılmasını, zərərsizliyin təhlilini, “məsrəf-satışın həcmi-mənfəət” göstəriciləri arasında olan funksional əlaqənin və asılılığın öyrənilməsini, mənfəət və maya dəyərini sistemli təhlilinin həyata keçirilməsini təmin edir. Müasir dövrdə “məsrəf-satışın həcmi-mənfəət” göstəriciləri arasında olan funksional əlaqə və asılılıq aşağıdakı kimi təhlil edilir və qiymətləndirilir.

Cədvəl 4: Satışdan yaranan gəlirlərin məhsulun maya dəyərində təsirinin təhlili

GÖSTƏRICİLƏR	2018		2019-cu ilin gəlirlərinin məbləği nəzərə alınmaqla		Kənarlaşma (+; -)	
	min manatla	%-lə	min manatla	%-lə	min manatla	%-lə
A	1	2	3	4	5	6
1. Məhsul satışından əldə olunan gəlirlər	7197659	-	7574165	-	+376506	-
2. Məhsulun maya dəyəri, o cümlədən	6185397	85,94	6535574	86,29	+350177	+0,35
a) şərti-sabit xərclər	1480784	20,57	1480784	19,55	-	-1,02
b) şərti-dəyişən xərclər	4704613	65,37	5054790	66,74	+350177	+1,37

Mənbə: <https://www.stat.gov.az> - Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumat bazası əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəl məlumatlarından məlum olduğu kimi, 2018-ci ildə məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərini səviyyəsi 2019-cu ilin gəlirləri nəzərə alınmaqla 86,29%-ə ($6535574:7574165 \times 100$) bərabər olmuşdur. Sözügedən göstəricinin səviyyəsi müqayisə edilən dövr ərzində şərti-sabit və dəyişən məsrəflər üzrə müvafiq olaraq 19,55% ($1480784:7574165 \times 100$) və 66,74% ($5054790:7574165 \times 100$) təşkil etmişdir. Məhsul (iş və xidmətlər) satışından əldə edilən gəlirlərin məbləğinin 376506 min manat ($7574165-7197659$) artması maya dəyərini səviyyəsinin 0,35% ($86,29-85,94$) yüksəlməsinə səbəb olmuşdur ki, bunun da mənfəi 1,02%-i ($19,55-20,57$) şərti-sabit məsrəflərin, müsbət 1,37%-i ($66,74-65,37$) isə dəyişən xərclərin

payına düşür. Maya dəyərinin səviyyəsinin yuxarıda qeyd edilən faiz nisbətlərində dəyişməsi, öz növbəsində, bu iqtisadi parametrlərin məbləğində həmin proporsiyada qənaətə (artıq xərcə) aşağıdakı kimi şərait yaratmışdır: a) şərti-sabit xərclər hesabına ($-1,02 \times 7574165 : 100 = -77256,48$ min manat); b) dəyişən məsrəflər hesabına ($+1,37 \times 7574165 : 100 = +103766,06$ min manat); Təsərrüfatdaxili hesabat məlumatlarından məlum olduğu kimi, 2019-cu ildə 2018-ci ilə nisbətən fəaliyyətini öyrəndiyimiz kiçik və orta sahibkarlıq müəssisəsi üzrə məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərinin səviyyəsi 0,65% və ya 49232,07 min manat ($0,65 \times 7574165 : 100$) yüksəlmişdir. Maya dəyərinin səviyyəsinin bu qayda üzrə yüksəlməsi əsas etibarlı ilə daxili faktorlar hesabına baş vermişdir. Məhsul (iş və xidmətlər) satışından əldə edilən gəlirlərin məbləğinin (əlavə dəyər vergisi və aksizlər daxil edilmədən) 2,85% artması maya dəyərinin səviyyəsinin 0,35%, mütləq ifadədə isə 26509,58 min manat ($0,35 \times 7574165 : 100$) yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Material və pul vəsaitlərindən istifadəni xarakterizə edən digər faktorların təsiri nəticəsində məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyəri 0,30% və ya 22722,49 min manat ($0,30 \times 7574165 : 100$) yüksəlmişdir.

“Məsrəf-satışın həcmi-mənfəət” göstəriciləri arasında olan funksional əlaqə və asılılıq yuxarıda şərh edilən metodika üzrə qiymətləndirildikdən sonra istehsalın zərərsizlik səviyyəsinin hesablanması nəzəri və praktiki cəhətdən elə də çətinlik törətmir. Belə fərz edək ki, fəaliyyətini təhlil etdiyimiz təsərrüfat subyekti bir ədədinin qiyməti 500 pul vahidinə bərabər olan yeni məhsul istehsal etməyi proqnozlaşdırır. Bu zaman məhsul vahidinə düşən dəyişən məsrəflərin səviyyəsinin 55,45%, kiçik və orta sahibkarlıq müəssisəsinin şərti-sabit xərclərinin illik məbləğinin isə 29436 min pul vahidi olması nəzərdə tutulur. Sadalanan rəqəmlərdən istifadə etməklə dəyişən məsrəflərin ümumi məbləğini və yeni məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan gəlirlərin minimal həcmi riyazi yolla hesablamaq və qiymətləndirmək olar. Bu zaman fəaliyyətini öyrəndiyimiz təsərrüfat subyekti üzrə sadalanan göstəricilər mütləq ifadədə müvafiq olaraq 277,25 ($55,45 \times 500$) və 66074,07 min pul vahidi ($29436 : (1 - (277,25 : 500))$) təşkil edəcəkdir. Beləliklə, “məsrəf-satışın həcmi- mənfəət” göstəriciləri arasında olan funksional əlaqənin təhlilinin

sonunda yuxarıda sadalanan rəqəmlərdən istifadə etməklə istehsalın və satışın kritik həcmi hesablamaq heç də çətin olmur. Bizim misalımızda, istehsalın və satışın kritik həcmi 132148 vahid (66074070:500) təşkil edir. Bu isə o deməkdir ki, fəaliyyətini təhlil etdiyimiz kiçik və orta sahibkarlıq müəssisəsi il ərzində 132148 vahid məhsul reallaşdıraraq (bir ədədinin qiyməti 500 pul vahidi olmaqla) yalnız öz xərclərini ödəmək qabiliyyətində olur. Zənnimizcə, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün kommersiya kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrində “məsrəf-satışın həcmi-mənfəət” göstəriciləri arasında olan funksional asılılıq və əlaqənin təhlili metodikasının yeni aspektdə tətbiqi direkt-kostinq sistemində maliyyə nəticələrinin dəyərləndirilməsində müstəsna əhəmiyyət kəsb edə bilər.

III FƏSİL. İSTEHSALN KİÇİK VƏ ORTA SUBYEKTLƏRİ -UÇOT VƏ HESABATIN BEYNƏLXALQ STANDARTLARININ TƏTBİQİNDƏ İNNOVASIYA PROSESİ KİMİ

3.1. Kiçik biznesdə maliyyə hesabatlarının hazırlanmasında beynəlxalq təcrübənin tətbiqi

Maliyyə hesabatlarını düzgün tərtib etmək üçün qüvvədə olan qanunvericiliyin bütün tələblərini nəzərə alan informasiyalara malik olmaq lazımdır. Hazırda Azərbaycanda uçot və hesabatın tənzimlənməsinin dörd səviyyəli sistemi təşəkkül tapmışdır. Bu sistemin formalaşmasına ölkədə iqtisadi cəhətdən yenidənqurma, təşkilatların yeni bazar şəraitinə uyğunlaşması, habelə Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları əsasında Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının hazırlanması və tətbiqi fəal rol oynamışdır.

Birinci səviyyəyə mühasibat uçotunu və hesabatı müstəqim və dolayı şəkildə tənzimləyən qanunlar, Respublika Prezidentinin sərəncamları və Nazirlər Kabinetinin qərarları aiddir. Bu səviyyədə başlıca normativ akt 2 sentyabr 2004-cü ildə dərc olunmuş “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu və onun tətbiqi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 7 fevral 2005-ci ildə imzaladığı fərman hesab olunur. Bu Qanun mühasibat uçotu və hesabatın hüquqi əsaslarını, dövlət tənzimlənməsi qaydalarını, tətbiq edilən uçot standartlarını, müxtəlif təsərrüfat subyektlərində maliyyə hesabatlarının tərtib olunmasının zəruriliyini, məlumatların məxfiliyinin qorunması şərtlərini, MHBS-na müvafiq surətdə mühasibat uçotunun islahat proqramlarını və əsas konsepsiyasını müəyyənləşdirir.

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi, “Səhmdar Cəmiyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu və digər bu kimi qanunlar ölkəmizdə mühasibat uçotunu və maliyyə hesabatını qanunvericilik üzrə tənzimləyən normativ sənədlərə aid edilir.

İkinci səviyyə dedikdə, Respublika Maliyyə Nazirliyinin təşkilati və metodiki rəhbərliyi altında hazırlanmış olan Milli Mühasibat Uçotu Standartları (MMUS) başa düşülür. 2008-ci ildən qüvvədə olan Milli Mühasibat Uçotu Standartları “Mühasibat Uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun əsas müddəalarını konkretləşdirir və konkret təsərrüfat əməliyyatlarının uçotu ilə bağlı müxtəlif metodoloji məsələləri nəzərdən keçirir. Hal-hazırda respublikada

kommersiya təşkilatları üçün 37, büdcə təşkilatları üçün 24, qeyri-hökumət təşkilatları üçün 1 standart olmaqla, cəmi 62 Milli Mühasibat Uçotu Standartı fəaliyyət göstərməkdədir.

Müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin yeni hesablar planı da Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının tərkib hissəsi olmaqla, ikinci səviyyəyə aid edilir.

Üçüncü səviyyə müxtəlif təyinatlı normativ sənədləri birləşdirir və tövsiyə xarakteri daşıyır. Bunlara təlimatlar, şərhələr, Respublika Maliyyə Nazirliyinin və digər müvafiq nazirliklərin uçotun ümumi metodologiyasını konkretləşdirən məktubları və digər bu kimi normativ sənədlər aid edilir.

Dördüncü səviyyə təşkilatın özünün hazırladığı əmrlərdən, göstərişlərdən və təlimatlardan ibarətdir (məsələn, müəssisənin uçot siyasəti, işçi hesablar planı və s.).

Uzun illər ərzində bazar ənənələri əsasında fəaliyyət göstərən ölkələrdə (Fransa, İtaliya, Almaniya, ABŞ) mühasibat uçotu və hesabatın tənzimlənməsi sistemi biri digərindən fərqlənir. Həmin ölkələrdə bu sahədə mövcud olan praktika Azərbaycandan da ciddi şəkildə fərqlidir (Богатырева Е.И. 2003: с.3-14).

Fransada uçot və hesabatın tənzimlənməsinin əsasını Kommersiya Kodeksi təşkil edir. Bu sənəddə mühasibat uçotunun təşkili və hesabatın hazırlanmasının başlıca şərtləri öz əksini tapmışdır.

Almaniyada mühasibat işinin çox qədim ənənələri mövcuddur. Bu ölkədə uçot və hesabatın qanunvericilik əsası Ticarət Kodeksi hesab olunur. Adı çəkilən sənəd mühasibat uçotunun digər məsələləri ilə yanaşı, hesabatın tərtib olunması qaydalarını da tənzimləyir. Burada balansın, mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın məzmunu və tərtib olunması ilə bağlı qaydalar ətraflı şəkildə araşdırılır. Almaniyada vahid hesablar planı qüvvədədir və onun əsasında sənaye, ticarət və maliyyə sferasının təşkilatları üçün ayrı-ayrı sahələr üzrə mühasibat uçotunun hesablar planı hazırlanmışdır.

Müxtəlif alman mənbələrinə nəzər salsaq, görərik ki, bu ölkədə mühasibat uçotu və hesabatın aparılmasını tənzimləyən aşağıdakı sənəd qruplarını fərqləndirmək olar:

- Kommersiya normativ aktları;

- Vergi qanunvericiliyi;
- Vergi təlimatları;
- Uçot siyasətinin materialları;
- Peşə təşkilatlarının tövsiyələri.

İtaliyada uçot və hesabat sisteminin qanunvericilik əsası kimi Mülki Kodeks, Respublika Prezidentinin sərəncamları, habelə Maliyyə Nazirliyinin müvafiq əmrləri, o cümlədən peşə təşkilatlarının tövsiyələri çıxış edir.

ABŞ-da mühasibat uçotu və hesabatını tənzimləyən başlıca sənəd GAAP sistemi hesab olunur. GAAP özünün mahiyyətinə görə uçot standartlarının rolunu oynayan və hamı tərəfindən qəbul edilən ümumi uçot prinsiplərindən ibarətdir.

GAAP sistemində sənədləri aşağıdakı formada fərqləndirilir:

- maliyyə uçotu standartları üzrə təlimat;
- interpretasiyalar;
- tövsiyələr;
- mühasibat uçotu üzrə tədqiqat bülletenləri.

Balans (fransızca *balance*-tərəzi) maliyyə hesabatının aşağıdakı üç mühüm elementi haqqında miqdar informasiyalarını ümumiləşdirir və əks etdirir:

- Aktivlər
- Öhdəliklər
- Kapital

Balans bütün hallarda uçotun ən mühüm kateqoriyalarından biridir. Balans mövzusunda yüzlərlə elmi əsərlər işıq üzü görmüşdür. XIX əsrin birinci yarısında, “balansşünaslıq” termini geniş yayılmışdı. Həmin dövrlərdə balansşünaslıq uçotun başlıca tərkib hissəsi qismində araşdırılırdı. Keçmiş Sovetlər ölkəsində balansın öyrənilməsində və onun təbliqində rus alimi A.P. Rudanovskinin, Azərbaycanda isə prof. Ə.S. Fərəcovun çox böyük xidmətləri olmuşdur.

Mühasibat balansının əsas elementi balans maddələri (sətiirləri) hesab olunur. Balans maddələri hesabat dövrünün əvvəlinə və axırına iqtisadi resursların (aktivləri) və onların yaranma mənbələrinin (passivləri) müxtəlif növlərini xarakterizə edir (Səbzəliyev S.M. 2003: s.34).

Dünya praktikasında mühasibat balansının şaquli və üfüqi formalarından istifadə olunur. Şaquli formada aktivlər balansın sol tərəfində, passivlər isə sağ tərəfində yerləşdirilir.

ABŞ-da balansın üfüqi, yaxud şaquli formalarından istifadənin seçimi iqtisadi subyektlərin öhdəsinə buraxılır. Seçilmiş variantdan asılı olmayaraq aşağıdakı bərabərliyə əməl olunmalıdır:

$$\text{AKTİVLƏR} = \text{ÖHDƏLİKLƏR} + \text{KAPİTAL} \quad (1)$$

Amerikan balansında aktivlər balans maddələrinin likvidliyi qaydasında yerləşdirilir: kassadakı pul vəsaitlərindən başlayaraq qeyri-maddi aktivlərədək. Balansın sağ tərəfi ya “Kapital”, ya da “Passiv və səhmdar kapitalı” adlanır.

Böyük Britaniyada uçot praktikasında balansın quruluşunun hər iki formasından istifadə nəzərdə tutulur. Lakin balans maddələri yerləşdirildikdə, mühasiblər L.Paçoli tərəfindən təsvir edilən tənliyi əsas götürürlər:

$$\text{AKTİVLƏR} - \text{ÖHDƏLİKLƏR} = \text{MÜLKİYYƏTİN KAPİTALI} \quad (2)$$

Mühasibat müşahidəsi obyektlerini əks etdirən, istehsalat-təsərrüfat fəaliyyətini təmin edən bütün balans maddələri şaquli qaydada (biri-digərinin ardınca), yaxud ənənəvi - üfüqi qaydada yerləşdirilə bilər. İkinci variantda göstəricilər iki əks tərəfdə qeydə alınır: solda - aktivlər, sağda - passivlər (kapital və öhdəliklər).

Balansda maddələr qrup halında, qruplar isə bölmələr şəklində birləşdirilir. Belə bir şəkildə birləşmənin əsasını balansın iqtisadi mahiyyəti diktə edir.

Müəssisənin maliyyə vəziyyəti aktivlərin və öhdəliklərin təminatlı istifadəsi və xarakteri ilə müəyyənləşdirilir.

Maliyyə vəziyyətinin dinamikasına ümumi qiymət vermək üçün balans maddələrini likvidlik və öhdəliklərin təciliyyəti əlamətləri üzrə qruplaşdırmaq lazımdır. Bu qaydada qurulmuş balans aqreqasiya olunan balans deyilir. Müəssisənin mövcud əmlakının və öhdəliklərinin strukturunun təhlili aqreqasiya olunan balans əsasında aparıla bilər. Aqreqasiya olunan balansın sxemi cədvəldə verilir.

Cədvəl 5: Aqreqasiya olunan balansın sxemi

AKTİV	PASSİV
1. Əmlak	1. Əmlakın mənbələri
1.1. Səfərbər edilən aktivlər	1.1. Xüsusi kapital
1.2. Mobil dövriyyə aktivləri	1.2. Borc kapitalı
1.2.1. Ehtiyatlar və xərclər	1.2.1. Uzunmüddətli öhdəliklər
1.2.2. Debitor borcları	1.2.2. Qısamüddətli kreditlər və borclar
1.2.3. Pul vəsaitləri və onun ekvivalenti	1.2.3. Kreditor borcları

Mənbə: Rzayev Q.Q. (2004), "Beynəlxalq mühasibat uçotu standartları və maliyyə hesabatı". Bakı, "Elm", 164 səh.

Analitik balansın yuxarıda verdiyimiz sxemindən istifadə etməklə, təşkilatın maliyyə vəziyyətinin bir sıra mühüm xarakteristikasını əldə etmək mümkündür:

- müəssisənin əmlakının ümumi dəyəri;
- əsas və sair dövriyyədən kənar aktivlərin dəyəri;
- dövriyyə vəsaitlərinin dəyəri;
- material dövriyyə vəsaitlərinin dəyəri;
- debitor borclarının kəmiyyəti;
- sərbəst pul vəsaitlərinin məbləği;
- xüsusi kapitalın dəyəri;
- borc kapitalının kəmiyyəti;
- əsas vəsaitlərin və digər dövriyyədən kənar aktivlərin formalaşması üçün nəzərdə tutulan uzunmüddətli kreditlərin və borcların kəmiyyəti;
- dövriyyə aktivlərinin formalaşması üçün nəzərdə tutulan qısamüddətli kreditlərin və borcların kəmiyyəti;
- kreditor borclarının kəmiyyəti.

Müəssisə hər bir təqdim edilən maddənin mühasibat balansında və ya onun qeydlərində müəssisənin əməliyyatlarına müvafiq olaraq təsnifləşdirilən yarım maddələrə bölünməsinə açıqlamalıdır. Hər bir maddə mahiyyətinə görə yarım maddələrə bölünür. Bu zaman əsas təsərrüfat cəmiyyəti və bütün törəmə cəmiyyətləri, asılı müəssisələr və digər əlaqəli tərəflərdən alınmalı və ödənilməli məbləğlər ayrıca açıqlanmalıdır.

Mühasibat balansı və qeydlərdəki məlumatların təfərrüatı ilə açıqlanması Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının tələblərindən, eləcə də göstərilən maddələrin xarakterindən, funksiyalarından və onların məbləğlərinin həcmindən asılıdır.

Mənfəət və zərərlər haqqında hesabatda gəlirlər, xərclər və maliyyə nəticələri haqqında məlumatlar ilin əvvəlindən hesabat tarixinədək artan yekunla təqdim olunur.

Müəssisə mənfəət və zərərlər haqqında hesabatda və ya onun qeydlərində müəssisə çərçivəsində xərclərin funksiyalarına və ya məsrəflərin xarakterinə əsaslanan təsnifatından istifadə edərək, xərclərin təhlilini təqdim etməlidir.

Xərc maddələri sabitlik, proqnozlaşdırma və gələcək iqtisadi səmərə yaradacaq potensial imkan amilləri kimi biri-birindən fərqlənən komponentləri ayırmaq məqsədilə yarım maddələrə bölünür. Bu informasiya iki üsuldən birinin istifadəsi ilə təqdim edilir (<https://www.ifrs.org> - IFRS for SMEs. 2015).

Birinci təhlil metodu -məsrəflərin xarakteri metodu adlanır. Xərclər, mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın xarakterinə (məsələn, tikili və avadanlıqların amortizasiyası, istifadə edilmiş materialların dəyəri, nəqliyyat xərcləri, əmək ödənişi xərcləri, reklam xərcləri və s.) görə birləşdirilir və müəssisənin müxtəlif funksiyaları üzrə bölüşdürülür.

İkinci təhlil metodu -xərclərin funksiyaları metodu və ya satışın maya dəyəri metodu adlanır. Burada xərclər funksiyalarına müvafiq olaraq satışın maya dəyəri, kommersiya xərcləri və inzibati xərclər kimi təsnifləşdirilir.

Xərcləri funksiyalarına görə təsnifləşdirən müəssisələr onların xarakteri barədə əlavə informasiyaları, o cümlədən maddi və qeyri-maddi aktivlərin amortizasiyası xərclərini və işçi heyətinin saxlanılması üzrə xərcləri açıqlamalıdır.

Adı çəkilən hesabatda və ya onun qeydlərində maliyyə hesabatının əhatə etdiyi dövr ərzində elan və ya təklif edilmiş səhmlər üzrə dividendlərin məbləği də göstərilməlidir.

Mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın xərclərin funksiyaları üzrə forması aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 6: “A” müəssisəsinin 31 mart 2021-ci il tarixinə mənfəət və zərərlər haqqında hesabatı (xərclərin funksiyaları üzrə) (manatla)

Bölmün/maddənin №-si	Qeydlərə istinad	2020	2021
60	Əsas əməliyyat gəliri	x	X
70	Satışın maya dəyəri	(x)	(x)
	Ümumi mənfəət	X	X
61	Sair əməliyyat gəlirləri	X	X
71	Kommersiya xərcləri	(x)	(x)
72	İnzibati xərclər	(x)	(x)
73	Sair əməliyyat xərcləri	(x)	(x)
	Fəaliyyətin dayandırılmasından mənfəət (zərər)	x(x)	x(x)
	Əməliyyat mənfəəti (zərəri)	x(x)	x(x)
63	Maliyyə gəliri	x	X
75	Maliyyə xərcləri	(x)	(x)
81	Asılı və birgə müəssisələrin mənfəətində (zərərində) pay	x(x)	x(x)
	Vergiqoymadan əvvəl mənfəət (zərər)	x(x)	x(x)
90	Mənfəət vergisi	x(x)	x(x)
80	Hesabat dövründə xalis mənfəət (zərər)	x(x)	x(x)
	Hər səhm üzrə mənfəət	x	X
	Azaldılmış hər səhm üzrə mənfəət	x	X

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın xərclərin xüsusiyyəti üzrə forması aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 7: “A” müəssisəsinin 31 mart 2021-ci il tarixinə mənfəət və zərərlər haqqında hesabatı (xərclərin xüsusiyyətləri üzrə) (manatla)

Bölmün/maddənin adı	Qeydlərə istinad	2020	2021
60	Əsas əməliyyat gəliri	x	x
61	Sair əməliyyat gəliri	x	x
	Hazır məhsul və bitməmiş istehsal ehtiyatlarındakı dəyişikliklər	x(x)	x(x)
	Müəssisə tərəfindən yerinə yetirilmiş və kapitallaşdırılmış işlər	X	x
	İstifadə edilmiş material ehtiyatları	(x)	(x)
	İşçi heyəti üzrə xərclər	(x)	(x)
	Amortizasiya xərcləri	(x)	(x)
	Sair əməliyyat xərcləri	(x)	(x)
	Fəaliyyətin dayandırılmasından mənfəət (zərər)	x(x)	x(x)
	Əməliyyat mənfəəti (zərəri)	x(x)	x(x)

63	Maliyyə gəliri		x	x
75	Maliyyə xərcləri		(x)	(x)
81	Asılı və birgə müəssisələrin mənfəətində (zərərində) pay		x(x)	x(x)
	Vergiqoymadan əvvəl mənfəət (zərər)		x(x)	x(x)
90	Mənfəət vergisi		(x)	(x)
80	Hesabat dövründə xalis mənfəət (zərər)		x(x)	x(x)
	Hər səhm üzrə mənfəət		x	x
	Azaldılmış hər səhm üzrə mənfəət		x	x

Mənbə: Müəllif tələfindən hazırlanmışdır

“Əsas əməliyyat gəliri” adlı 60-cı maddədə fəaliyyətin adi növlərindən daxilolmalar əks etdirilir. Konkret olaraq, bu maddədə aşağıdakılar əks etdirilir:

- məhsulların və malların satışından gəlir;
- işlərin yerinə yetirilməsi və xidmətlərin göstərilməsi ilə əlaqədar daxilolmalar;
- təsərrüfat fəaliyyətinin müxtəlif faktları ilə (fəaliyyətin adi növlərinə aid edilən) əlaqədar daxilolmalar.

Qeyd olunan daxilolmalar təşkilatın adi fəaliyyətdən daxil olan gəlirləri kimi tanınır. Müəssisənin ixrac rüsumları müəssisənin gəlirləri hesab olunmur. Mühasibat uçotunda adi fəaliyyət növlərindən gəlirlər əhəmiyyətli sayıldıqda, ayrılıqda qeydə alınmalıdır.

“Satışın maya dəyəri” maddəsində hesabat dövründə satılan məhsulun istehsalına, işlərin yerinə yetirilməsinə və xidmətlərin göstərilməsinə çəkilən xərclər əks etdirilir. Ticarət fəaliyyəti ilə məşğul olan təşkilatlar bu maddədə malların alış dəyəri ilə məbləğini göstərirlər. Onların satışından gəlirlər həmin hesabat dövründə uçota alınmalıdır.

Satılan məhsulların, iş və xidmətlərin maya dəyərini müəyyənləşdirərkən, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 2007-ci ilin 23 iyun tarixli əmri ilə təsdiq edilmiş “Borclara aid edilən xərclər” üzrə 13 sayılı MMUS-un tələbləri əsas götürülməlidir.

“Ümumi mənfəət” maddəsinin göstəricisi mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın 1-ci və 2-ci göstəricilərinin fərqi kimi hesablanır.

“Kommersiya xərcləri” maddəsi məhsulların təchizatı, habelə tədavül xərcləri ilə bağlıdır.

“İnzibati xərclər” adi fəaliyyət növləri üzrə xərclərə aid edildikdə ümumistehsalat xərcləri nəzərə alınmır. Ümumistehsalat xərcləri bu zaman ayrıca maddə kimi qeyd olunur.

“Sair əməliyyat xərcləri” maddəsində aşağıdakı xərclər nəzərdə tutulur:

- əsas vəsaitlərin və digər aktivlərin satılması xərcləri (pul vəsaitlərindən fərqlənən);

- əsas vəsaitlər və digər aktivlər təsərrüfatdan çıxarıldıqda sərf olunan məhsul və mallarla bağlı xərclər;

- məhsul və malların satılması nəticəsində çəkilən xərclər. Əsas vəsaitlərin satılmış obyektlərinin və amortizasiya olunan digər aktivlərin qalıq dəyəri;

- kredit təşkilatlarının göstərdiyi xidmətlərin ödənilməsi xərcləri;

- dondurulmuş istehsal proseslərinin və obyektlərinin saxlanması xərcləri;

- ləğv edilmiş istehsalat sifarişləri (müqavilələr), məhsul verməyən istehsalın dayandırılması ilə bağlı xərclər;

- qiymətli kağızlara xidmət (konsultativ və vasitəçilik xidmətləri, depozit xidmətləri) xərcləri, (əgər bu xərclər qiymətli kağızlarla bağlı gəlirlərə münasibətdə açıqlanmamışdırsa).

Maliyyə nəticələri hesabına müxtəlif növ vergilərin və rüsumların ödənilməsinə çatması məbləğlər də adı çəkilən maddədə qeydə alınır.

“Asılı və birgə müəssisələrin mənfəətində (zərəmində) payla iştirak” maddəsində digər müəssisələrin nizamnamə kapitalında iştirakla əlaqədar alınan gəlirlər əks etdirilir.

“Vergiqoymadan əvvəl mənfəət (zərər)” maddəsinin məbləği aşağıdakı düstur vasitəsilə hesablanır:

Ümumi mənfəət + fəaliyyətin dayandırılmasından mənfəət + əməliyyat mənfəəti + maliyyə gəliri -sair əməliyyat xərcləri -kommersiya xərcləri -maliyyə xərcləri

“Mənfəət vergisi” maddəsində Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinə müvafiq surətdə təşkilatın mənfəətindən hesablanılan vergi məbləği uçota alınır.

Mühasibat mənfəətindən (zərəmindən) asılı olaraq hesablanan və vergi-tutma mənfəətinin (zərərin) məbləğindən asılı olmayaraq mühasibat uçotunda əks etdirilən mənfəət vergisinin məbləği mənfəət vergisi üzrə şərti xərclər (şərti gəlirlər) adlanır.

Mənfəət vergisi üzrə şərti xərclər (şərti gəlirlər) Vergi Məcəlləsi tərəfindən müəyyən edilən mənfəət vergisinin dərəcəsi əsasında hesabat dövründə formalaşan mühasibat mənfəətinin məbləğindən hesablanmış verginin kəmiyyətinə bərabər olur.

Mənfəət vergisi üzrə şərti xərclər (şərti gəlirlər) mühasibat uçotunun hesablar planında iki müstəqil hesabda qeydiyyatla alınır:

901 “Cari mənfəət vergisi üzrə xərclər”;

902 “Təxirə salınmış mənfəət vergisi üzrə xərclər”

“Hesabat dövründə xalis mənfəət (zərər)” maddəsində təşkilatın hesabat dövrü ərzində əldə etdiyi mənfəətin məbləğindən hesablanmış mənfəət vergisinin məbləğini çıxmaqla alınan məbləğ göstərilir. Bu məbləği hesablamaq üçün “Vergi qoymadan əvvəl mənfəət (zərər)” maddəsində göstərilmiş mənfəətin məbləğindən “Mənfəət vergisi” maddəsində göstərilmiş vergi məbləğini çıxmaq lazımdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, təşkilatın fəaliyyətində zərər alındığı halda mənfəət vergisi hesablanmır. Bu halda həm “Vergi qoymadan əvvəl mənfəət (zərər)” maddəsində, həm də “Hesabat dövründə xalis mənfəət (zərər)” maddəsində eyni məbləğ göstərilir.

3.2. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərində mühasibat uçotu məlumatlarının analitikliyinin yüksəldilməsi məsələləri

Beynəlxalq uçot nəzəriyyəsinə görə qeyri-maddi aktivlər intellektual mülkiyyət obyektlərinə və təbii resurslardan istifadəyə müxtəlif hüquqları ifadə edir. Uçot terminologiyasında qeyri-maddi aktivlər fenomeni fiziki forması olmayan, ancaq dəyərə sahib və kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrə mənfəət gətirən uzunmüddətli aktivlər kimi xarakterizə edilir. “Müəssisənin işgüzar imici”, satın alınan kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrin əmlakının balans dəyəri ilə onun bazar (satış) qiyməti arasındakı fərqi göstərən “firmanın qiyməti” və ya “qudvill” kimi qeyri-maddi

aktivlər anlayışı praktiki mühasiblər üçün tamamilə yeni hal sayılır. İstər ölkə və istərsə də beynəlxalq uçot təcrübəsində kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrin işgüzar imicinin dəyərləndirilməsi və onun dəyərinin təcridən silinməsi proseduralarına dair müəyyən fikir ayrılıqlarının mövcudluğu yuxarıda sözügedən terminlərin mürəkkəb xarakterə sahib olmasını bir daha sübut edir. Ancaq, müasir dövrdə bu fenomenin öyrənilməsi, onun mahiyyətinin düzgün başa düşülməsi və ölkə uçot təcrübəsində tətbiq olunması vahid terminologiyanın işlənilməsi maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması baxımından aktual hesab edilir. Qeyri-maddi aktivlər bir qayda olaraq mühasibat uçotunda faktiki məsrəflərlə, statistik hesabatlarda isə qalıq dəyəri ilə əks etdirilir. Kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin təhlili zamanı mühasibat balansının aktivinin həmin maddəsi özünün qeyri-maddi xarakteri və “faydalı istifadə müddəti” anlayışının (qeyri-maddi aktivlərin faydalı istifadə müddəti nəzərə alınmaqla onlara amortizasiya hesablanır) nisbiliyi ilə əlaqədar olaraq “riskli” vəsait kimi müəyyən edilir. Qeyri-maddi aktivlər fenomenindən fərqli olaraq, uçot ədəbiyyatlarında əsas vəsaitlərin mahiyyəti kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrin istehsal fəaliyyətinin gəlirliliyini təmin edən və uzunmüddətə istifadə olunan aktivlər kimi şərh olunur. Bir faktı xüsusi vurğulamaq yurinə düşər ki, istər ölkə və istərsə də beynəlxalq təcrübədə əsas vəsaitlərin uçotu oxşar sxem üzrə həyata keçirilir. Aktivlərin bu növü uçot və hesabatda ilk dəyəri ilə (əsas vəsaitlərin əldə edilməsi, qurulması və istismara verilməsi xərcləri nəzərə alınmaqla), yenidən qiymətləndirmə zamanı isə bərpa dəyəri ilə əks etdirilir. Maliyyə hesabatlarının, xüsusilə də mühasibat balansının sistemli təhlili prosesində “Əsas vəsaitlər” maddəsinə xüsusi diqqət yetirilməsi, qənaətlərimizə görə, onların səmərəli istifadəsi şəraitində mənfəət yaratmaq qabiliyyətinə sahib olması ilə izah edilə bilər. Ölkə uçot standartlarına görə “uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları” respublika ərazisində və ondan kənarında yaradılmış kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrin gəlir gətirən aktivlərinə, nizamnamə kapitalına, dövlət qiymətli kağızlarına və digər subyektlər tərəfindən verilən borclara yönəldilmiş investisiyalar kimi xarakterizə olunur. Beynəlxalq praktikada “uzunmüddətli maliyyə qoyuluşu” anlayışının mahiyyətinə yuxarıda

deyilənlərlə yanaşı onların gəlir gətirməsi və digər kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələr üzərində nəzarətin təmin edilməsi ilə xarakterizə olunan uzunmüddətli məqsədləri də əlavə edilir. İstər ölkə və istərsə də Qərbi uçuş təcrübəsində maliyyə hesabatının həmin göstəricisinin kompleks təhlilinə onun dəyərləndirilməsi prosedurasının nəzərdən keçirilməsindən başlanılması daha məqsədəuyğun sayılır. Ölkə uçuş standartlarına uyğun olaraq uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları onların əldə olunmasına çəkilən xərclərin faktiki məbləği ilə qiymətləndirilir və bu da öz növbəsində, onların qiymətinin artmasına səbəb olur. Bunun əksinə olaraq, xarici təcrübədə uzunmüddətli maliyyə qoyuluşlarına münasibətdə alış qiyməti və bazar dəyəri kimi iki kəmiyyətin ən azı ilə qiymətləndirmə qaydası tətbiq edilir.

Ölkə uçuş təcrübəsindən fərqli olaraq, Rusiya uçuş praktikasında mühasibat balansının aktivinin ikinci bölməsində əks etdirilən və kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrin dövrü aktivlərinin tərkibində mühüm yer tutan istehsal ehtiyatları isə dövr sürətinə və mənfəət yaratmaq qabiliyyətinə görə “əsas vəsaitlər və sair dövrüdənkənar aktivlər” bölməsindən xeyli fərqlənir. Məhz buna görə də, mühasibat balansının aktivinin “Ehtiyatlar və məsrəflər” adlı ikinci bölməsinin maddələri maliyyə hesabatının müxtəlif istifadəçilər bloku üçün böyük maraq doğurur. Balansın bu bölməsi nəzərdən keçirilərkən, bir qayda olaraq, ehtiyatların dəyərləndirilməsi metodlarına və uçuşda əks etdirilməsi proseduralarına xüsusi fikir verilir. İstehsal ehtiyatları ölkə uçuş praktikasında faktiki maya dəyəri ilə qiymətləndirilir və bu metodun üstünlüyünü praktiki mühasiblər də xüsusi vurğulayır. Ancaq, bazar şəraitində materialların qiymətinin, xidmət tariflərinin və daşınma xərclərinin dəyişməsi nəticəsində material resurslarının faktiki maya dəyərində ciddi kənarlaşmaların baş verməsi alternativ metodlardan istifadə olunmasına zərurət yaradır (Saèer I.M., & Smrekar N. & Zager K. (2019), Vol.12, № 2, p.456).

Qərbi uçuş sistemi kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin fəaliyyət xüsusiyyətindən və bazarın konyunkturasından asılı olaraq ehtiyatların dəyərləndirilməsinin LİFO, FİFO və orta qiymət kimi bir neçə alternativ metodlarını təklif edir. Hazırda uçuş sahəsində qüvvədə olan normativ sənədlərdə, “Mühasibat

uçotu barəsində” AR-nın Qanununda sözügedən metodlardan istifadənin mümkünlüyü hüquqi cəhətdən təsdiq edilir. Praktikada istehsal ehtiyatlarının dəyərləndirilməsinin orta dəyər metodundan istifadə olunarkən hesabat dövrü ərzində əldə edilmiş bütün material resurslarının qiyməti mütləq nəzərə alınır. Aydınır ki, bu prinsip üzrə formalaşan uçot informasiyasından istehsal ehtiyatlarının müxtəlif kateqoriyalarının dəyərində baş vermiş dəyişiklikləri müəyyən etmək və istehsal xərclərinin hərəkətini proqnozlaşdırmaq məqsədi ilə istifadə oluna bilər. Qənaətlərimizə görə, istehsal ehtiyatlarının dəyərləndirilməsinin LIFO və FIFO metodlarından fərqli olaraq praktikada orta dəyər metodundan istifadə olunması inflyasiya prosesinin hesabat göstəricilərinə təsirini xeyli yumşaldır (zəiflədir). Inflyasiya şəraitində FIFO metodunun tətbiqi istehsal xərclərinin səviyyəsinin aşağı düşməsinə və mənfəətin məbləğinin “şişirdilməsinə”, LIFO metodundan istifadə isə istehsal xərclərinin kəmiyyətinin “şişirdilməsinə” və mənfəətin ümumi həcmnin azalmasına səbəb olur.

Rusiyada mühasibat balansının passivinin birinci bölməsi təsərrüfat subyektlərinin xüsusi kapitalını və onun artım mənbələrini əks etdirir. Balansın bu bölməsində mülkiyyətçilərin marağını xarakterizə edən və maksimum riskə meyilli nizamnamə kapitalı və əlavə kapital analitik baxımdan xüsusi maraq doğurur. Kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin maliyyə vəziyyətinin dəyərləndirilməsində mühüm rol oynayan əlavə kapital anlayışı nizamnamə kapitalından fərqli olaraq Mülki Məcəllə ilə müəyyən edilmir. Hal-hazırda əlavə kapital inflyasiya xarakteri daşıyır və onun əksər hissəsini məzənnə fərqləri və dövriyyədən kənar aktivlərin yenidən dəyərləndirilməsi nəticəsində formalaşan artım təşkil edir. Təcrübə göstərir ki, digər post-sovet məkanı ölkələrində olduğu kimi AR-da da az sayda kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələr ümüdsiz borclarını örtmək üçün kifayət qədər ehtiyat kapitalı formalaşdırır. Beynəlxalq praktikada isə bunun əksinə olaraq ehtiyat kapitalı maliyyə uçotunun mütləq hissəsini təşkil edir. Rusiya təcrübəsində tətbiq olunan mühasibat balansının passivinin ikinci bölməsində əks etdirilən uzunmüddətli və qısamüddətli borclar cəlb edilmiş kapitalı və onun ayrı-ayrı elementlərini qiymətləndirməyə imkan verir. Bundan başqa, mühasibat balansının passivinin

ikinci bölməsinin göstəricilərindən kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin maliyyə sabitliyinin təhlili və analitik dəyərləndirilməsi prosesində geniş istifadə edilir. Bütövlükdə götürdükdə, Rusiya uçot praktikasında tətbiq olunan mühasibat balansının formatı müasir dövrün tələblərinə adekvat cavab vermir və bu səbəbdən də onun ayrı-ayrı bölmələrinin məzmunu və strukturunun Avropa İqtisadi Birliyinin 25.07.1978-ci il tarixli Dördüncü Direktivi ilə təsdiq edilmiş nümunəvi formata uyğunlaşdırılması sözügedən hesabat formasının analitikliyinin yüksəldilməsi baxımından müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Doğrudan da, uçot və hesabat sistemini Avropa standartlarına xeyli yaxınlaşdırmış Rusiyada mühasibat balansının, “Mənfəət və zərərlər barəsində” hesabat formasının məzmunu, strukturu və formatı üç dəfə dəyişdirilmiş, maliyyə uçotunun təşkili və aparılması sferasında əsas texniki sənəd hesab olunan “Kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin mühasibat uçotunun hesablarda planı və onun tətbiqinə dair təlimat” tamamilə yenidən işlənilib hazırlanmış və hal-hazırda demokratik idarəetmənin tələblərinə cavab verən maliyyə hesabatı konsepsiyası formalaşmışdır.

Heç kimə sirr deyildir ki, maliyyə hesabatının üç elementi əsasında qurulan (aktivlər=kapital+öhdəliklər) və ölkə uçot təcrübəsində istifadə olunan mühasibat balansı analitiklik və informativlik baxımından istər Rusiya və istərsə də Qərbi ölkələrində tətbiq olunan formalardan məzmun və struktur etibarilə geri qalır və şirkətin maliyyə vəziyyətini iqtisadi təhlilin ənənəvi metodikaları vasitəsilə qiymətləndirməyə imkan vermir. Mühasibat balansında göstəricilərin ümumiləşdirilmiş şəkildə verilməsi və kənar istifadəçilər tərəfindən onların mahiyyətinin əksər hallarda düzgün başa düşülməməsi maliyyə xarakterli menecment qərarlarının qəbul olunması prosesini çətinləşdirir və şirkətin investisiya cəlbediciliyi indikatorlarına mənfi təsir göstərir. Doğrudur, son zamanlar mühasibat balansında baş vermiş dəyişikliklər bəzi ekspertlər və praktiki mühasiblər tərəfindən müsbət qiymətləndirilir. Fikrimizcə, mühasibat balansında baş vermiş son dəyişikliklər mühasibat balansının analitikliyinin artması və müəyyən dərəcədə onun formatının, məzmunu və strukturunun Avropa İqtisadi Birliyinin 25.07.1978-ci il tarixli Dördüncü Direktivi ilə təsdiq edilmiş formatına yaxınlaşdırılması

istiqamətində irəliyə doğru atılmış mühüm addım sayıla bilər (Abdullayeva Z.H. 2014: s.456).

“Mənfəət və zərərlər barəsində” hesabatın hazırda qüvvədə olan forması öz strukturuna görə əvvəllər ölkəmizdə istifadə olunan hesabatdan xeyli fərqlənir və Avropa standartlarına daha çox uyğun gəlir. Sözügedən hesabatda 2008-ci ildən sonra baş vermiş dəyişikliklər, ilk növbədə, xərclərin təyinatına və funksiyasına görə detallandırılması məsələlərini əhatə edir. 1 sayılı “Maliyyə hesabatının təqdimatı üzrə” Milli Mühasibat Uçotu standartının tələblərinə uyğun olaraq “Mənfəət və zərərlər barəsində” nümunəvi hesabat formasında öz əksini tapan məhsul satışından formalaşan pul gəlirləri göstəricisinə şirkətin işgüzar aktivliyinin nəticələrinin müəyyən olunması prizmasından yanaşılır. Ancaq, müasir dövrdə ödəmə intizamının pozulması və maliyyə böhranının güclənməsi ilə əlaqədar olaraq əksər kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələr və şirkətlər öz məhsul və xidmətlərinin satışını real ödəmə faktına görə uçota alınmasını məqsədəuyğun sayır. Aydındır ki, belə bir vəziyyətin yaranması yuxarıda sadalanan amillərin təsiri ilə izah olunmasına baxmayaraq məhsul satışından formalaşan pul gəlirlərinin real həcmnin təhrif olunmasına gətirib çıxarır. Doğrudan da, müqavilə və kontraktlarda göstərilmiş xüsusi hallar istisna olmaqla yüklənmiş məhsullar, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlər istehsalçı kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrin deyil, sifarişçi, yaxud alıcı şirkətin hesabında əks etdirilir. Mövcud qanunvericiliyin tələblərinə görə yüklənmə anında mülkiyyət hüququ satıcı kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrdən alıcı şirkətə ötürülür və bu moment satış faktı kimi qəbul edilir. Heç kimə sirr deyildir ki, məhsul satışından formalaşan pul gəlirlərinin yüklənmə anında tanınması, öz növbəsində, dövlətin vergi maraqlarına xidmət edir. Məsələyə bu prizmadan yanaşdıqda, satışdan formalaşan pul gəlirlərinin “Mənfəət və zərərlər barəsində” hesabatda yüklənmə faktı üzrə əks etdirilməsi tamamilə məntiqi və qanunauyğun görünür.

Satışların maya dəyəri “Mənfəət və zərərlər barəsində” hesabatda “təmiz”, daha doğrusu, kommersiya və idarəetmə xərcləri daxil edilmədən göstərilir və onlar ayrıca pozisiya üzrə qeyd edilir. Fikrimizcə, xərclərin bu qaydada detallandırılması “Mənfəət və zərərlər barəsində” hesabatın əsas üstünlüklərini əks etdirir. Yeri

gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, “Mənfəət və zərərlər barəsində” nümunəvi hesabat formasında mənfəət bir neçə mövqedə (satışdan mənfəət (zərər); əməliyyat mənfəəti (zərəri); hesabat dövrünün mənfəəti (zərəri); hesabat dövrünün bölüşdürülməmiş mənfəəti (zərəri)) göstərilir.

Qərb hesabatından fərqli olaraq ölkəmizdə tətbiq olunan maliyyə hesabatında “fövqəladə gəlirlər” və “fövqəladə xərclər” maddələrinə rast gəlinmir. Bu maddələr qeyri-adi məzmunu və az təsadüfiliyi ilə xarakterizə olunur və onlar adi kommersiya fəaliyyəti çərçivəsindən kənara çıxır. Sözügedən maddələrin tərkibinə Qərb praktikasında bir qayda olaraq yeni qanunvericiliyin tələblərinin tətbiqi, xeyriyyə tədbirlərinin həyata keçirilməsi nəticəsində formalaşan gəlirlər, əmlakın və digər maddi qiymətlilərin müsadirəsindən yaranmış xərclər, təbii hadisələrdən və fəlakətlərdən sığortalanmamış itkilər aid olunur. Hazırda dünyada qeyri-stabil maliyyə - iqtisadi vəziyyəti nəzərə alsaq, ölkə uçot praktikasında tətbiq olunan maliyyə hesabatında sözügedən maddələrdən istifadə şirkətin üzləşə biləcəyi riski qiymətləndirməyə, həmçinin fəvqəladə hadisələrin kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin işgüzar aktivliyinin nəticələrinə təsir dərəcəsini və xarakterini müəyyən etməyə, yaxud proqnozlaşdırmağa imkan verə bilər. Fikrimizcə, deyilənləri nəzərə almaq şərti ilə satışdankənar gəlirlər və xərclər maddəsindən (maliyyə fəaliyyətindən gəlirlər və xərclər) fəvqəladə gəlirlər və xərclər elementini ayırmaqla ayrıca pozisiya üzrə “Mənfəət və zərərlər barəsində” hesabatda əks etdirmək daha məqsədəuyğun olardı.

Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, borc vəsaitlərinin hərəkəti, şirkətin debitor və kreditor borcları, amortizasiya olunan əmlakın həcmi, maliyyələşdirmə mənbələri, uzunmüddətli investisiyaların və qısamüddətli maliyyə qoyuluşlarının hərəkəti, kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin xərcləri, ayrı-ayrı mənbələrdən formalaşan mənfəət və zərərlərin açıqlanması, sosial parametrlər, balansarxası hesablarda uçota alınan maddi qiymətlilərin mövcudluğu barəsində informasiya müxtəlif maliyyə hesabatı formalarında öz əksini tapır. Aydındır ki, sadalanan indikatorlar barəsində maliyyə hesabatında əks etdirilən etibarlı informasiya detallaşdırılmış maliyyə təhlilini aparmağa, sözügedən göstəricilərin qarşılıqlı

Əlaqəsinin xarakterini müəyyən etməyə və onların şirkətin istehsal fəaliyyətinin nəticələrinə təsirini qiymətləndirməyə imkan verir. Praktiki mühasiblər və menecerlər, həmçinin kənar istifadəçilər bu istiqamətdə təhlil işi apararkən maliyyə hesabatının bir neçə formasına müraciət etmək məcburiyyətində qalır. Məhz bu baxımdan maliyyə hesabatlarının iqtisadi oxunuşu və diaqnostikası, həmçinin onların ekspress təhlili metodikasının işlənilib hazır olunması müxtəlif blok istifadəçilərin informasiya tələbatının ödənilməsində, maliyyə və investisiya xarakterli menecment qərarlarının qəbul olunması prosesində əvəzsiz rol oynaya bilər.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Aparılmış tədqiqatın yekunlarını ümumiləşdirərək aşağıdakı nəticələri çıxarmaq və müəyyən edilmiş nöqsanları aradan qaldırmaq məqsədilə müvafiq təklifləri vermək olar.

1. Aparılan tədqiqat işinin nəticəsi göstərir ki, istehsal xərclərinin minimuma endirilməsi və sintetik göstərici sayılan mənfəətin mütləq məbləğinin artırılması imkanları xeyli böyükdür. Tədqiqat prosesində bunun səbəbini araşdırdıqda onun çoxlu sayda obyektiv və subyektiv amillərdən bilavasitə asılı olduğu meydana çıxır. Məhz bu baxımdan magistr dissertasiya işində kiçik və orta sahibkarlıq müəssisənin maliyyə nəticələrinin formalaşması, bölüşdürülməsi və istifadəsi probleminə iki meyardan, yəni mühasib və iqtisadçı mövqeyindən yanaşılır. Araşdırmanın gedişində bu problemə tənqidi yanaşılır və “satışın həcmi-maya dəyəri-mənfəət” göstəriciləri arasındakı funksional əlaqənin xarakteri araşdırılır. Aparılan tədqiqat işləri göstərir ki, müəyyən bir hədd və ya interval daxilində rentabellik göstəricisinin səviyyəsinin yüksəlməsinə baxmayaraq, sonrakı mərhələdə artım baş vermir. Belə bir şəraitdə istehsal məsrəfləri qeyri-məhsuldar xərclərə çevrilir. Magistr dissertasiya işində mənfəət göstəricisi müəssisənin öz xərcini ödəməsi və əlavə gəlir əldə etməsi prosesi, təsərrüfat subyektlərinin istehsal, investisiya, kommertiya və maliyyə fəaliyyətinin yekun parametri kimi şərh olunur. Ona görə də, kiçik və orta sahibkarlıq müəssisənin istehsal və kommertiya fəaliyyətinin kompleks təhlilinin mənfəət və rentabellikdən başlanılması nəzəri və praktiki cəhətdən məqsədəuyğun sayılır. Bazar münasibətləri şəraitində mənfəətin idarə olunması onun formalaşması, bölüşdürülməsi və istifadə edilməsi prosesinin sistemli təhlili metodikasının işlənilib hazırlanmasını obyektiv zərurətə çevirir. Çünki, belə bir metodika həm daxili istifadəçilər və həm də vergi orqanları, kreditorlar və investorlar üçün vacib olmaqla, mənfəətin mütləq məbləğinin, təsisçilərin və səhmdarların gəlirlərinin artırılması üzrə kiçik və böyük sahibkarlıq müəssisənin potensial imkanını müəyyən etməyə və təsərrüfat subyektlərinin maliyyə “sağlamlığını” dəqiq proqnozlaşdırmağa imkan verir.

2. İqtisadi ədəbiyyatların müqayisəli təhlili mənfəət göstəricisinin müəyyən çərçivədə öyrənildiyini, lakin mühasibat və iqtisadi mənfəətin formalaşması mexanizminin demək olar ki, araşdırılmadığını göstərir. Bundan başqa, iqtisadi ədəbiyyatlarda mənfəətin müasir konsepsiyalarına, onun formalaşması modellərinə səthi yanaşılır və maliyyə nəticələrinin təhlili metodikasının bu aspektdə işlənilməsinə toxunulmur. Qeyd etmək lazımdır ki, elmi-texniki tərəqqi və istehsalın kompleks intensivləşdirilməsi şəraitində bu problemin aktuallığı daha da artır və ona görə də maliyyə nəticələrinin təhlilinin əsas informasiya bazası sayılan maliyyə hesabatlarının təkmilləşdirilməsi probleminə bu prizmadan yanaşılması məqsədəuyğun sayılır. Çünki, elmi-texniki tərəqqi şəraitində istehsalın son nəticələrinə təsir göstərən amillərin sayı durmadan artır. Aydın ki, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin istehsala tətbiqi ilə əlaqədar olan amillər mənfəətin mütləq məbləğinə bu və ya digər dərəcədə təsir göstərir. Magistr dissertasiya işində müxtəlif əlamətlər üzrə qruplaşdırılan amillər, öz ifadəsini mənfəətin mütləq məbləğində biruzə verməklə rentabellik göstəricisinin iqtisadi mahiyyətini dərinlən açmağa əlverişli şərait yaradır. Bu zaman mənfəət və rentabellik göstəriciləri onların mahiyyətinin tam açılması üçün “satışın həcmi-maya dəyəri-mənfəət” sxemasına daxil olan elementlərin vəhdəti şəklində öyrənilir. Bu əlaqə təkcə kəmiyyət etibarını ilə, həm də keyfiyyət baxımından nəzərdən keçirilir.

3. Mütərəqqi təsərrüfatçılıq formalarının inkişafı ilə əlaqədar olaraq idarəetmənin mühüm funksiyalarından biri sayılan iqtisadi təhlilin vəzifələr kompleksi genişlənir, tədqiq edilən hadisə və proseslərin qarşılıqlı əlaqəsi daha da mürəkkəbləşir, amillərin təhlilin dəqiqliyinə və operativliyinə tələbat artır. Bu isə, öz növbəsində, maliyyə nəticələrinin iqtisadi təhlilinin mövcud metodikasının mühasibat uçotu və hesabatların beynəlxalq standartlarının tələblərinə uyğun şəkildə təkmilləşdirilməsini və ona yeni aspektlərin əlavə olunmasını tələb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, belə bir vəziyyət kiçik və orta sahibkarlıq müəssisəsinin maddi, əmək və maliyyə resurslarından istifadə səviyyəsini qiymətləndirməyə imkan verən mənfəət və rentabellik göstəricilərinə aiddir. Çünki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində mənfəət müəssisəsinin istehsal və kommertiya fəaliyyətinin son maliyyə nəticələrinin

qiymətləndirilməsində əsas keyfiyyət göstəricisi hesab olunur. Müasir dövrdə mənfəət müəssisənin elmi-texniki, iqtisadi və sosial inkişafı üçün əsas vəsait mənbəyi rolunu oynayır. Bazar şəraitində mənfəət təkcə müəssisənin kommərsiya fəaliyyətinin nəticələrindən deyil, eləcə də satılan məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərindən, satış qiymətindən, satışın həcmi və strukturundan, istehsal olunmuş məhsulun keyfiyyətindən, material resurslarının və enerji daşıyıcılarının bazar qiymətlərindən bilavasitə asılı olur. Ona görə də, magistr dissertasiya işində mənfəəti yaradan amillərin düzgün müəyyən edilməsi və onların dəqiq təsnifatı iqtisadi təhlilin yeni metodikasının hazırlanması üçün nəzəri və praktiki əhəmiyyətə malik prosedura sayılır.

4. Məlumdur ki, tədqiqat prosesi öyrənilən hər bir göstəricinin hesablanılma metodikasının işlənilib hazırlanılmasından başlanılır. İqtisadi ədəbiyyatlarda mənfəət göstəricisinin hesablanılmasının müxtəlif aspektlərdə metodikası təklif edilir. Bu metodikalar içərisində “məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan pul gəlirləri ilə satılmış məhsulun tam maya dəyəri arasındakı fərq” kimi aparılan hesablama qaydası xüsusi yer tutur. Lakin, hesablamanın bu qayda üzrə aparılması müasir dövrün tələblərinə tam cavab vermir və mühasibat, idarəetmə və iqtisadi mənfəətin formalaşması prinsipinin tələbləri ilə uzlaşmır. Ona görə də, bazar münasibətləri şəraitində mənfəətin formalaşması konsepsiyalarının və modellərinin bu prizmadan tədqiqi həm maliyyə hesabatının və həm də onun müxtəlif blok istifadəçilərinin maraqları baxımından daha məqsədəuyğun sayıla bilər. Magistr dissertasiya işində mənfəət və rentabellik göstəricilərinin təhlili metodikasının səmərəliliyinin onların səviyyəsinin dəyişməsinə təsir göstərən amillərin müəyyən əlamətlər üzrə təsnifləşdirilməsindən xeyli asılı olduğu xüsusi vurğulanır. Məhz buna müvafiq olaraq təhlili prosesində mənfəət və rentabellik göstəricilərinin səviyyəsinə təsir göstərən amilləri “obyektiv və subyektiv”, “intensiv və ekstensiv”, “kiçik və orta sahibkarlıq müəssisəsinin fəaliyyətindən asılı olan və asılı olmayın”, “daxili və xarici” və sair kimi faktorlar blokuna bölünməsi istifadə edilməmiş daxili ehtiyat mənbələrinin aşkara çıxarılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sadalanan amillər içərisində intensiv faktorlar önəmli yer tutur. Ona görə də, fikrimcə, tədqiqat

prosesində mənfəət göstəricisi ilə intensiv faktorlar arasındakı funksional əlaqənin xarakterinin öyrənilməsi iqtisadi təhlilin metodikasının təkmilləşdirilməsi nöqtəyindən xüsusi rol oynaya bilər. Magistr dissertasiya işində maliyyə nəticələrinin səviyyəsinə müxtəlif xarakterə malik çoxlu sayda amillərin təsir göstərdiyi xüsusi vurğulanır. Lakin, tədqiqatçının fikrincə amillərin sayı çox olduğundan iqtisadi təhlil prosesində onların təsirini hesablamaq praktiki cəhətdən mümkün olmur. Ona görə də, təhlil zamanı maliyyə nəticələrinin səviyyəsinə təsir göstərən faktorların “daxili və xarici” amillər blokuna bölünməsi təklif edilir. Fikrimcə, amillərin bu qayda üzrə təsnifatı müəssisənin fəaliyyətindən asılı olan və asılı olmayan faktorların təsirini dəqiq müəyyən etməyə imkan verir.

5. Hal-hazırda müəssisələrdə aparılan mühasibat (maliyyə) uçotu idarəetmənin bütün mərhələlərində idarəetmə funksiyalarını icra edən vəzifəli şəxsləri və menecerləri informasiya ilə tam təmin edə bilmir və bu zaman idarəetmə uçotunun yeni aspektdə təşkilinə ehtiyac yaranır. Sahibkarlıq fəaliyyətində idarəetmə qərarları plan, normativ, texnoloji, uçot və analitik informasiyalardan istifadə olunmaqla və aparılan təhlilin nəticələrinə istinad etməklə hazırlandıqda daha təsirli, icra mexanizmi isə asan olur. İdarəetmə qərarlarının yerinə yetirilməsinə nəzarət və onların tənzimlənməsi operativ uçot məlumatlarını müvafiq biznes-plan məlumatları ilə müqayisə etməklə təmin olunur. Kiçik və orta sahibkarlıq müəssisəsinin gələcək inkişafının planlaşdırılması və koordinasiya edilməsi də uçot informasiyası əsasında xüsusi təhlil üsullarının köməyi ilə aparılan analitik hesablamalara əsaslanır. Deməli, bazar şəraitində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi, onun həm sahibkarların və həm də dövlətin mənafeyi baxımından tamamilə yenidən qurulması idarəetmə uçotunun yeni aspektdə təşkilini və aparılmasını tələb edir.

6. Əvvəlki punktda deyildiyi kimi, aparılan təhlil işlərinin kefiyyəti onun informasiya təminatından bilavasitə asılıdır. Lakin, müasir dövrdə mühasibat uçotu və hesabatları bazar iqtisadiyyatının tələblərinə cavab vermir. Belə bir şəraitdə maliyyə nəticələrinin uçotunun təkmilləşdirilməsi bir problem kimi meydana çıxır. Mövcud praktikanın təhlili ilk növbədə maliyyə nəticələrinin ilkin uçotunun təkmilləşdirilməsini tələb edir. Çünki, mühasibat uçotu və hesabatların beynəlxalq

standartlarına keçilməsi ilə əlaqədar olaraq bir sıra daxili hesabat formalarının ləğv edilməsi maliyyə nəticələrinin idarə edilməsi üçün zəruri olan informasiyanın itməsinə səbəb olur. Belə bir şəraitdə ilkin uçot əsas informasiya daşıyıcısına çevrilir. İlk uçotun təkmilləşdirilməsi üçün, zənnimizcə, müasir informasiya texnologiyalarından istifadə, sənəd dövriyyəsinin sistemləşdirilməsi, sabit rekvizitlərin ləğv edilməsi, mənfəət və zərərlərin uçotunu özündə əks etdirən standartlaşdırılmış hesabat formalarının tətbiqi mühüm rol oynaya bilər.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. “Mikro, kiçik, orta və iri sahibkarlıq subyektlərinin bölgüsü meyarları”nın təsdiq olunması barəsində Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti Qərarı. Bakı, 2018.
2. Abdullayeva Z.H. (2014), “Kiçik Sahibkarlıq Subyektlərin İqtisadiyatın İnkişafında Rolu”, Bakı, “Azərənəşir” 456 səh.
3. Abdullayeva Z.H. (2014), “Kiçik Sahibkarlıq Subyektlərin İqtisadiyatın İnkişafında Rolu” Bakı.
4. Abdullayeva Z.H. (2014), “Kiçik Sahibkarlıq Subyektlərin İqtisadiyatın İnkişafında Rolu”, Bakı, “Mütərcim” 194 səh.
5. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi Kollegiyasının 18.10.2018-ci il tarixli, Q-09 sayılı Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Mikro və kiçik sahibkarlıq subyektlərində uçotun aparılması Qaydaları”. AR Maliyyə Nazirliyinin internet saytı. www.maliyye.gov.az.
6. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi Kollegiyasının 18.10.2018-ci il tarixli, Q-09 sayılı Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına, Kiçik və Orta Sahibkarlıq Subyektləri üçün Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına və İctimai Sektor üçün Mühəsibat Uçotunun Beynəlxalq Standartlarına uyğun olaraq memorial order forması əsasında sintetik uçotun aparılması Qaydası”. AR- Maliyyə Nazirliyinin internet saytı. www.maliyye.gov.az.
7. Cəfərov E.O. (2015), “Kommersiya Təşkilatları üçün Milli Mühəsibat Uçotu Standartlarına Uyğun olaraq Mühəsibat Uçotunun Aparılmasına Dair Bəzi Məsələlər”, “11 sayılı Mühəsibat uçotu, audit və iqtisadi təhlil” 22 səh.
8. Kiçik sahibkarlıq subyektlərində sadələşdirilmiş uçotun aparılması Qaydaları”nın təsdiq olunması barəsində Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı. Bakı, 2016.
9. Kommersiya təşkilatları üçün Milli Mühəsibat Uçotu Standartlarının Konseptual Əsasları. Bakı, 2007.

10. Rzayev Q.Q. (2004), “Beynəlxalq mühasibat uçotu standartları və maliyyə hesabatı”. Bakı, “Elm” 164 səh.
11. Rzayev Q.Q. (2014), “Beynəlxalq mühasibat uçotu standartları və maliyyə hesabatı”, “Nicat” 84 səh.
12. Rzayev Q.Q. (2014), “Beynəlxalq mühasibat uçotu standartları və maliyyə hesabatı”. Bakı, “Adiloğlu” 198 səh.
13. Sadiqov Ə.A. (2002), “Mühasibat (Maliyyə) Uçotu”. Dərs vəsaiti. I hissə, Bakı, 167 səh.
14. Sadiqov Ə.A. (2012), “Mühasibat (Maliyyə) Uçotu Dərs vəsaiti” I hissə, Bakı, “Elm” 23 səh
15. Sadiqov Ə.A. (2012), Mühasibat (Maliyyə) Uçotu. Dərs vəsaiti. I hissə. Bakı, “Elm” 438 səh.
16. Salahov Ə.S., Mehdiyev V.M. (2016), “Mühasibat uçotu”, Dərslik. Bakı, “3 sayılı Bakı Mətbəəsi” ASC, 566 səh.
17. Səbzəliyev S. (2003), “Mühasibat (maliyyə) hesabatı”. Bakı, “Azərnəşr” 498 səh.
18. Səbzəliyev S. (2013), “Mühasibat (maliyyə) hesabatı”, Bakı, “Elm” 255 səh.
19. Səbzəliyev S. (2013), Mühasibat (maliyyə) hesabatı. Bakı, “Təhsil”, 389 səh.
20. Səbzəliyev S.M. (2003), “Maliyyə hesabatının beynəlxalq standartları”, Bakı, 2003.
21. Səbzəliyev S.M. (2013), “Maliyyə hesabatının beynəlxalq standartları” Bakı, “Elm” 355 səh.
22. Səbzəliyev S.M. (2013), “Maliyyə hesabatının beynəlxalq standartları. Bakı, “Çaşıoğlu”, 167 səh.

İngilis dilində

1. Bunea B., Cristina A., & Petre M.C. (2016), “The International Financial Reporting Standard for Small and Medium-Sized Entities: Pros, Cons And Challenges” Revista economică, Vol.1, Nr. 6 (53), p.96-105.

2. Conceptual and Technical Study Regarding Future Accounting Regulation for SMEs in Europe. *Theoretical and Applied Economics*. *Theoretical and Applied Economics*, DEMARTINI, P., (2005), Vol. 1. p.19-32.

3. Day J. and Taylor P. (2002), "Accounting: SMEs-The Accounting Deficit", *Accountancy*, Vol 129, Issue 1301, 1 p.

4. Holmes S. & Nicholls D. (1998), *Modelling the Accounting Information Requirements of Small Businesses*. *Accounting and Business Research*, 19(74), p.143-150.

5. Hussain F.F., Chand P.V. and Rani P. (2012), *The impact of IFRS for SMEs on the accounting profession, evidence from Fiji*. *Global Conference on Business and Finance Proceedings*. 7(1): p.166-167.

6. Marriot N. and Marriot P. (2000), "Professional accountants and the development of a management accounting service for the small firm: Barriers and possibilities", *Management Accounting Research*, Vol. 11, p.475-492.

7. McMahan R.G. (2014), 'Business growth and performance and financial reporting practices of Australian manufacturing SMEs', *Journal of Small Business Management*, vol. 39, no. 2, p.152-164.

8. Paly V.F. (2003), "Accounting reporting: features". / V.F. Paly. M.: Berator-Press.

9. Paly V.F. (2013), *Accounting reporting: features*. / V.F. Paly. M.: Berator-Press, 36 p.

10. Pro and contra opinions regarding a SME accounting standard. *Annales Universitatis Apulensis Series Oeconomica*. No. 10. Vol. 1, p.12. ISSN 1454-9409.

11. Uyar A. and Güngörmüş A.H. (2013), *Perceptions and knowledge of accounting professionals on IFRS for SMEs: Evidence from Turkey*. *Research in Accounting Regulation*. 25: p.77-87.

Rus dillində

1. Saèer I.M., & Smrekar N., & Zager K. (2019), “Влияние глобализации на гармонизацию финансовой отчетности для МСП”, Загребский международный обзор по экономике и бизнесу, Vol.12, № 2. 456 стр.
2. Saèer, Ivana M. & Smrekar, Nikolina & Zager, Katarina (2009), “Влияние глобализации на гармонизацию финансовой отчетности для МСП”, Загребский международный обзор по экономике и бизнесу, Vol.12, № 2.
3. Saèer, Ivana M. & Smrekar, Nikolina & Zager, Katarina, (2010), “Влияние глобализации на гармонизацию финансовой отчетности для МСП”, Загребский международный обзор по экономике и бизнесу, Vol.12, №2,
4. Богатырева Е.И. (2013), Об изменениях в бухгалтерской отчетности / Е.И. Богатырева // Бухгалтерский учет. - № 19. стр.3-14.
5. Егорова Н.Е. (2004), Малые предприятия: предпринимательские стратегии и кооперация. / Н.Е. Егорова, М.А. Маренный. М. : Компания Спутник, 199 стр.
6. Илышев А.М. (2015), Система оценочных показателей для интегрированной сферы малого бизнеса / А.М. Илышев, О.Н. Демчук. // Экономический анализ: теория и практика. № 10. стр.2-7.
7. Новодворский В.Д. (2004), Организация бухгалтерской отчетности: Учеб. пособие / В.Д. Новодворский, Л.В. Пономаревой. 4-е изд. “Бухгалтерский учет”.
8. Новодворский В.Д. (2014), Организация бухгалтерской отчетности: Учеб. пособие / В.Д. Новодворский, Л.В. Пономаревой. 4-е изд. “Бухгалтерский учет” 36 стр.
9. Новодворской В.Д. (2016), Ошибки в бухгалтерской отчетности: способы выявления и исправления / В.Д. Новодворской, Д.В. Назаров, Н.Н. Клинов // Бухгалтерский учет. № 2. стр.21-25.
10. Хорин А.Н. (2015), Финансовая отчетность организации: раскрытие основных элементов форм отчетности / А.Н. Хорин. // Бухгалтерский учет. - №8. стр.57-62.

Internet resurslari

1. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/j.1475-679X.2008.00287.x>
International Accounting Standards and Accounting Quality.
2. <https://www.ifrs.org> - IFRS for SMEs.
3. https://www.researchgate.net/publication/288945046_Accounting_for_small_businesses_The_role_of_IFRS - Accounting for small businesses: The role of IFRS.
4. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2212567113001937>-
Financial reporting for SMEs -Past and Perspectives.
5. <https://www.thebalancesmb.com/bookkeeping-and-accounting-for-small-business-393002> - Bookkeeping and Accounting for Small Business.

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Satışdan yaranan mənfəətin təhili və qiymətləndirilməsi (mln.manatla).....	46
Cədvəl 2: Məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan mənfəətin amilli təhlilinin nəticələrinin ümumiləşdirilməsi və müqayisəli qiymətləndirilməsi.....	47
Cədvəl 3: “Direkt-kostinq” və “abzorpşen-kostinq” sistemlərinin oxşar və fərqli cəhətlərinin təsnifatı.....	53
Cədvəl 4: Satışdan yaranan gəlirlərin məhsulun maya dəyərinə təsirinin təhlili.....	55
Cədvəl 5: Aqreqasiya olunan balansın sxemi.....	62
Cədvəl 6: “A” müəssisəsinin 31 mart 2021-ci il tarixinə mənfəət və zərərlər haqqında hesabatı (xərclərin funksiyaları üzrə) (manatla).....	64
Cədvəl 7: “A” müəssisəsinin 31 mart 2021-ci il tarixinə mənfəət və zərərlər haqqında hesabatı (xərclərin xüsusiyyətləri üzrə) (manatla).....	64